

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ROMANISTIKU
Katedra za latinski jezik i rimsku književnost

ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD

Ciceron o retorskom naspram svakodnevnom govoru

Mentor: prof. dr. Sanja Ljubišić

Student: Ivana Milošević

Sarajevo, decembar 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD	3
1.1. Ciceron – život i karijera.....	3
1.2. Književno stvaralaštvo	6
2. EPISTOLOGRAFIJA.....	10
2.1. Definicija pisma i njegove vrste	10
2.2. Epistolografija u rimskoj književnosti	11
2.3. Jezik i stil Ciceronovih pisama (<i>sermo cotidianus</i>)	15
2.4. Jezičko-stilska analiza izabranih Ciceronovih Pisama.....	17
2.4.1. <i>Liber quintus ad Q. Metellum et ceteros</i>	17
2.4.2. <i>Liber quartus decimus ad Terentiam uxorem</i>	22
3. RETORSKA UMJETNOST	28
3.1. Historijski razvoj besjedništva do Cicerona.....	28
3.2. Ciceronovo retorsko umjeće	32
3.3. Jezik i stil Ciceronovih govora	33
3.4. <i>In Catilinam oratio secunda</i>	36
3.4.1. Povijesni kontekst	36
3.4.2. Struktura i sadržaj govora	37
3.4.3. Jezičko-stilska analiza Ciceronovog drugog govora protiv Katiline.....	38
4. ZAKLJUČAK.....	56
5. IZVORI	61
6. LITERATURA	61
7. BIBLIOGRAFSKE KRATICE.....	62

1.UVOD

1.1.Ciceron – život i karijera

Marko Tulije Ciceron (*M. Tullius Cicero*, 106. - 43. p.n.e.) jedan je od najistaknutijih rimskih govornika, političara, odvjetnika i pisaca. Ostavio je najjači otisak u javnom životu svoga doba, i ne samo svoga. Njegova mnogobrojna djela su takav izvor informacija o političkom i javnom životu tog vremena, djela koja će se čitati stotinama godina poslije nas. Osim pedeset i osam govora, pisao je Ciceron i rasprave iz retorike i filozofije, a posebno značajna su njegova pisma kojih je do nas došlo 774. Ta velika ostavština je samo dio Ciceronovog opusa jer ipak veliki dio se, nažalost, nije sačuvao (antika je, recimo, poznavala čak 150 govora).

Marko Tulije Ciceron je rođen u Arapinu 3. januara 106. godine p.n.e. Potiče iz viteške porodice (*ordo equestris*), koja je bila dio mlade, nove aristokratije, te su i Cicerona nerijetko nazivali *homo novus*. Ciceronov otac se pobrinuo da njegovi sinovi dobiju najbolje obrazovanje, te se preselio s njima u Rim gdje je Ciceron završio retoričke i filozofske studije. Forume je počeo posjećivati vrlo rano pod budnim okom velikog govornika Lucija Licinija Krasa, a najznačajniji za njegovo obrazovanje je bio Mucije Scevola, poznati pravni stručnjak. Nakon smrti Mucija starijeg, Ciceron rad na svom obrazovanju nastavlja sa Scevolom mlađim, najistaknutijim pravnikom svog vremena. Bio je najbolji prijatelj Viru Pomponiju Atiku cio život i veliki dio pisama je upućen upravo njemu. Zajedno su slušali predavanja epikurovca Fedra u Rimu, kao i akademičara Filona iz Larise koga je Ciceron više cijenio. Kod Filona se Ciceronu dopao skeptični stav u teoretskim pitanjima filozofije i njegova sklonost prema eklektici.

Pravničkom karijerom se počeo baviti oko 81. godine p. n. e. sa punih dvadeset i pet godina, što se smatralo prilično kasnim pravničkim počecima. Već nakon dvije godine, biva primoran da napusti Rim budući da se zamjerio Sulinom režimu u odbrani Seksta Roscija. Naime, 80. godine je branio Seksta Roscija, nepravедno optuženog za ubistvo oca. Slučaj je bio od velikog značaja za javnost budući da je u ubistvo Roscija starijeg bio umiješan i Sulin miljenik Hrisogon. Mladi i ambiciozni Ciceron, željan slave i dokazivanja, prihvatio je slučaj kada su mnogi odbili da uzmu na sebe odbranu mladog Roscija. Uspio je raskrinkati umiješane i osloboditi optuženog, ali se iako oprezno, ipak snažnom kritikom Sulinog režima stavio u opasnu poziciju. Upravo da bi se sklonio iz Rima, 79. godine započinje svoje dvogodišnje putovanje po Grčkoj i Aziji kada svoje retoričke i filozofske studije nastavlja

slušajući Apolonija Molona s Roda. Upravo je on imao veliki utjecaj na formiranje Cicerona kao stiliste i vrhunskog besjednika. Demokratski Rod je bio posljednje utočište helenskog političkog govorništva, a rodska govornička škola je zauzimala srednje mjesto između “azijanaca” i “aticista”. Po povratku stupa u brak sa Terencijom, s kojom 76. godine dobija ćerku Tuliju, a 65. sina Marka.

Što se tiče Ciceronovog političkog angažmana, Ciceron je za svog života bio kvestor, edil, pretor i konzul. Činovnička karijera (*cursus honorum*) je napredovala velikom brzinom s obzirom na to da je Ciceron sva zvanja dobijao čim bi napunio minimalni broj godina potrebnih za to zvanje (*suo anno*).

Službu kvestora na Siciliji je dobio 75. god., a 70. zadobija veliku naklonost javnosti i postaje najveći rimski govornik nakon zastupanja sicilijanskog naroda u sudskom sporu protiv namjesnika Vera koji je bio optužen za krađu ove provincije. Već nakon prvog zasjedanja, Ver je odlučio da pristane na dobrovoljno izgnanstvo, te je Ciceron prvim izlaganjem izvojevao slavnu pobjedu nad svojim direktnim konkurentom Hortenzijem, braniteljem Vera. No ipak, Ciceron je svoj materijal objavio u vidu pet govora Protiv Vera (*In Verrem*), namjenjenim za drugo zasjedanje, zajedno sa dva govora sa prvog zasjedanja.

Službu edila dobio je 69. godine, a 66. je postao pretor kada podržava prijedlog Maniljevog zakona. Na prijedlog tribuna Gaja Manilija, Ciceron je podržao zakon koji Pompeju, uz sve vrhovne ovlasti na moru koje je imao, davao titulu vrhovnog zapovjednika svih vojnih snaga u Aziji, slobodu da započinje ratove i sklapa mirovne sporazume koji bi po njegovoj slobodnoj procjeni donijeli korist Rimu.

Postaje konzul 63. godine, a iste godine razotkriva Katilininu urotu. Lucije Sergije Katilina je bio Ciceronov protivnički kandidat u izboru za konzula. Nakon poraza i proglašenja Cicerona konzulom, Katilina kuje prevrtnički plan kako bi dobio vlast, ali ga Ciceron razotkriva i optužuje u četiri poznata govora *Protiv Katiline* (*In Catilinam orationes IV*). Nakon razotkrivanja Katilinine urote dobija titulu *pater patriae*, te i u kasnijim godinama rado se vraća na ovaj period i nerijetko ga spominje i u ostalim djelima nesebično si pridavajući i veći značaj i slavu.

Neko vrijeme je uživao u utjecaju i popularnosti koju mu je donijelo razotkrivanje Katilinine urote, ali nakon formiranja prvog trijumvirata Ciceron se našao u nezavidnoj poziciji. Prvi trijumvirat koji Ciceron naziva „monstrum s tri glave“ između Pompeja, Krasa i Cezara, mučio je Cicerona budući da je prijetio autoritetu Senata. Ciceron biva optužen zbog odluke o pogubljenju Katilinih saveznika bez suđenja te 58. godine odlazi u izgnanstvo. Međutim već 57. godine se vraća u Rim, ali pod uslovom da Ciceron obuzda svoje

„pero/jezik“ i da se ne opire planovima trijumvira. Pokušava uskladiti svoja politička razmišljanja i djelovanje sa trijumviratima (56.–51.). U to vrijeme piše *De oratore*, *De republica* i počinje da radi na *De legibus*.

Bio je prokonzul u Kilikiji 51., ali nije bio previše sretan zbog odsustva iz Rima. Vrlo brzo, zahvaljujući svom djelovanju i zaslugama, vojnici su ga proglasili za imperatora, počasna titula koja se dodjeljivala za zasluge u ratnim pohodima. Vrativši se u Italiju, dočekali su ga sukobi između Cezara i Pompeja i građanski rat. Nakon dugog kolebanja na čiju stranu da stane, a željele su ga obje strane, odlučio se za Pompeja i otišao u Grčku. Nakon bitke kod Farsala 48. godine i poraza Pompeja dobio je pomilovanje od Cezara i povukao se iz političkog života. Tada piše *Brutus*, *De consolatione*, *Academica*, *De finibus bonorum et malorum*.

Na porodičnom planu Cicerona 45. i 46. godine dešavaju se teški trenuci. Brak sa Terencijom se završio razvodom, a on se ženi po drugi put mnogo mlađom Publijom sa kojom brak traje samo nekoliko mjeseci. Mnogo teža nesreća je pogodila Cicerona već naredne godine. Ciceronova ćerka Tulija umire što je ostavilo jak utisak i na njegov privatni život, ali i na njegovo pisanje. Tada nastaju njegovi filozofski spisi o ljudskom životu protkanom srećnim i nesrećnim trenucima i uvjetovanom sudbinom, zatim iznosi razmišljanja o prijateljstvu i starosti, a dotakao se morala i teoloških pitanja.

Nakon smrti Cezara 44. godine, Ciceron se vraća političkoj aktivnosti, staje na čelo senatske stranke i vodi aktivnu i uspješnu borbu protiv Marka Antonija podupirući Cezarovog nećaka Oktavijana kao nasljednika. Kao spomenik te borbe ostale su Filipike (*Orationes Philippicae*), četrnaest vatrenih govora protiv Antonija, pisanih po uzora na Demostena,¹ ujedno i posljednji dokument rimskog republikanizma. Ipak, vrijeme će vrlo brzo pokazati da je Ciceron opet stao na pogrešnu stranu u borbi Marka Antonija i Oktavijana. Nakon njihovog primirja i sklapanja drugogog trijumvirata (Antonije, Oktavijan i Lepid), Ciceron je bio uvršten među proskribirane i ubijen 7. decembra 43. godine. Antonije je kao osvetu i opomenu drugima naredio da se njegova odrubljena glava izloži na govornici rimskog foruma.

¹ I sam naslov Ciceronovih govora ukazuje na njegovo ugledanje na čuvene Demostenove govore protiv makedonskog kralja Filipa. Ciceronovo ugledanje na Demostena nije bilo samo u naslovu tih govora, već i u stilu, ali njegove se Filipike odnose na političku situaciju u Rimu i na Marka Antonija.

1.2. Književno stvaralaštvo

Ciceronova književna djelatnost je poslužila kao osnova za kasniji razvoj latinske proze. Značenje Cicerona kao stilističkog uzora, kao vrhunskog majstora govorništva, kog su potomci cijenili i slijedili, doprinijelo je tome da se njegova bogata književna ostavština sačuva kroz historiju, čak i u razdobljima kada ciceronizam i nije budio veliki interes, pa i do danas.² Najznačajnija i najpopularnija književna polja kojima se Ciceron bavio su svakako epistolografija, besjedništvo i filozofija.

Opsežna korespondencija od gotovo 800 pisama je sačuvana, te nam daje uvid u profesionalni i intimni svijet Marka Tulija Cicerona, zavisno od teme pisma i adresata kome je pismo upućeno. Takođe je sačuvano i oko 90 pisama koje su savremenici uputili Ciceronu, a objavljena su zajedno sa Ciceronovim. Vrlo je nezahvalno pokušati obraditi samo tri pisma od cjelokupnog opusa, koja bi bila predstavnici cjeline, upravo zbog različite tematike pisama i širokog spektra interesovanja koji je u njima izložen. Ciceron je bio takav majstor stilističkog umijeća da je znao birati stil pisanja prema adresatu, a pisao je lako i brzo, a, iako je vodio veliku korespondenciju, neka pisma su zapanjujuće duga. Pisma prvenstveno nisu bila namjenjena za objavljivanje. To su lični i intimni pečati Ciceronovog svijeta, stvarna pisma pisana stvarnim ljudima, što čini razliku između Ciceronove epistolografije i pisama drugih epistologa. Pisma su objavljena zahvaljujući Ciceronovom sekretaru Tironu i najbolje prijatelju Atiku.

Sačuvane su četiri zbirke pisama, podijeljene prema adresatima:

- 1) *Ad Quintum fratrem* (59. – 54. p.n.e., Bratu Kvintu, 3 knjige)
- 2) *Ad Atticum* (68. – 43. p.n.e., Atiku, 16 knjiga)
- 3) *Ad Brutum* (43., Brutu, 2 knjige)
- 4) *Ad familiares* (62. – 43., zbirka pisama različitim adresatima, 16 knjiga)

Cicerona nisu proslavila njegova pisma, koja su objavljena tek nakon njegove smrti, već, ono po čemu je bio poznat i uživao veliku slavu svoga doba, su svakako njegovi govori koje je držao na sudu, forumima, senatskim sjednicama. Da bi njegovi govori bili stilistički i

² U retorskim školama Ciceron je bio uzor za umjeće stila, a njegova djela su, uz sastavljene komentare, postajali školski priručnici. To je ujedno i razlog što su se njegova djela očuvala sa pojavom hrišćanstva i što su došla do nas u velikom broju. (Tronski, 1951: 399)

jezički blizu savršenstva, za koje ga često „optužuju“, Ciceron ih je naknadno doradivao i dotjerivao, te tek tako uređene ih objavljivao. Napisao ih je preko stotinu, a do nas je došlo pedeset i osam govora. Neki su sačuvani u cjelosti, a neki samo djelimično. Oni najznačajniji koji su ga proslavili i obilježili njegovu karijeru, te koji su najčešće obrađivani i izučavani od strane savremenika i potomaka su: *Pro Quintio* 81. god. (njegov prvi govor), *Pro Sexto Roscio Amerino* 80.god., *In Verrem* 70.god. (šest govora od kojih je samo jedan i održan; ostali su napisani samo za objavljivanje s obzirom na to da je Ver već bio pristao na dobrovoljno izgnanstvo), *Pro lege Manilia* ili *De imperio Cn. Pompei* 66.god., *De lege agraria* 63.god., *Pro Archia poeta* 62.god., *Pro Milone* 52.god., *Philippicae* 44-43.god. (četnaest invektiva protiv Marka Antonija).

Čitalac može razumjeti sadržaj govora samo ako je upućen u tadašnje političke prilike kao i u karijeru Cicerona, političara i advokata. Vrlo hrabro je Ciceron umio da kroz naoko beznačajnu parnicu provuče, suptilno i oprezno, kritiku tadašnje vlasti ili nekog pojedinca, a isto tako u nekim govorima se vidi njegova kolebljivost i strah kada je u kasnijim godinama, nakon nekoliko loših procjena, dopao u nemilost tadašnjih vladajućih struja. Stoga, kroz njegove govore dobijamo informacije, ne samo o političkim, ekonomskim i drugim prilikama njegovog vremena, već nam otvaraju prozor u intimno duševno stanje Cicerona, čovjeka.

Što se tiče besjedničkog stila, Ciceron je u mladalačkim govorima bio sklon azijanskom stilu. Za azijanizam je karakteristična ornamentalna prenatrpanost govora i težnja ka što većoj efektivnosti svakog dijela rečenice. Azijanizam je nastao u III vijeku u doba procvata helenističke književnosti, a u II vijeku, kao pandan azijanskom stilu, nastao je aticizam. Zastupnici aticističkog stila su uzore nalazili u antičkim govornicima, te zahtjevali su jednostavnost i jezgrovitost, jasnoću i tvrdoću govora. Takva stilistička postojanost bi odražavala moralnu ličnost govornika („etos“). Na otoku Rodu se njegovao rodski stil koji je zauzimao srednji stav između azijanizma i aticizma. Kada je Ciceron 80. godine, nakon odbrane Seksta Roscija, otišao na dugačko putovanje po Grčkoj i Maloj Aziji, proveo je neko vrijeme i na Rodu slušajući Apolona Molona i izučavajući rodski stil. Tada se Ciceron udaljio od azijanskih navika u stilu, te u raspravi *Brut* i sam kaže: „Nakon dvije godine, vratio sam se ne samo izoštriji, već gotovo sasvim promijenjen“ (Tronski, 1951: 395). Od azijanaca i pretjerane ornamentike se odmiče jer ukrasi nikada ne smiju štetiti jasnoći i snazi cjeline, a opet protiv aticista je uperen element „obilja“ (*copia*) Ciceronove teorije besjedništva tj. svestrano i iscrpno razvijanje misli.

Za zrelog i izoštrjenog Cicerona, stil je nešto što se prilagođava temi govora, a vrhunski govornik mora vladati jednako svim vrstama stila. Tri su njegova glavna teorijska

spisa o besjedništvu: „O govorniku“ (*De oratore*, 55. p. n e.), gdje mu je osnovni cilj prikazati idealnog govornika, velike moralne snage i odgovornosti, velike obrazovanosti i vlastitog ubjeđenja, zatim „Brut“ (*Brutus sive de claris oratoribus* 46. god.) u kom se Ciceron bavi historijom besjedništva od njegovog nastanka do svog vremena, gdje sebe predstavlja kao vrhunac razvoja besjedništva, te „Govornik“ (*Orator ad M. Brutum* 46. god.), spis posvećen Marku Brutu, koji je bio predstavnik aticizma. Ciceron ovdje staje u odbranu svog umjerenog azijanizma naspram aticizma. Kao odbranu sopsvenog umjetničkog postupka govori o proznom ritmu (*numerus*), koji je interesantan za poimanje antičkog besjedništva i antičke proze (Budimir-Flašar, 1986: 254). Govornički ritam ili ritmovana fraza je nešto što su aticisti odbacivali, a Ciceron smatrao samom dušom besjedništva.

Na polju filozofije, iako je uloga i značaj Cicerona veliki, ipak ne može mu se pripisati originalnost u mislima. Filozofijom se bavi na polju tumačenja i interpretiranja grčkih velikana, a sebi i on sam pripisuje samo stilističku formu. Po ugledu na Aristotela i njegova filozofska djela se nalaze u vidu dijaloga kome prethodi autorov uvod u kom on objašnjava zadatke rasprave. Dijalog se vodi između predstavnika različitih filozofskih škola, te riječ ima epikurovac, stoik i privrženik Akademije kojoj je i sam autor naginjao. Ciceron je bio eklektik, što znači da cijelim svojim bićem i mišlju nije pripadao jednoj školi. Još u ranoj mladosti jeste slušao Grka Filona, glavu nove Akademije, kog je Ciceron cijenio upravo zbog eklektičnog i donekle skeptičnog stava. Takođe je donekle gajio naklonost i prema stoičkim učenjima o etici. Mladog Cicerona je u filozofiji interesovala etika najviše, a takođe i dijalektika – umješnost prepirke i argumentacije. Negativan stav Ciceron, političar i državni službenik, imao je prema epikurejcima zbog njihove teorije o apolitičnosti. Ciceron je zaslužan i za stvaranje filozofske terminologije na latinskom jeziku, te je za rimsku filozofsku prozu Ciceron od iznimnog značaja (Tronski, 1951: 393).

Najznačajniji filozofski spis je svakako onaj posvećen Marku Brutu, *De finibus bonorum et malorum* (O najvećem dobru i najvećem zlu) iz 45. god u kom se tretira pitanje šta je svrha čovjeka i cilj čovjekova života. U spisima *Tusculanae disputationes* (Rasprave u Tuskulu), *Cato Maior de senectute* (Katon stariji o starosti), *Laelius de amicitia* (Lelije o prijateljstvu) i *De officiis* (O moralnim obavezama) Ciceron se bavi pitanjima praktične etike. O bogovima raspravlja u djelu *De natura deorum* (O prirodi bogova)³ i to sa stanovišta agnostika koji ne zna da li bogovi postoje, ali zna da se državna vjera mora štititi.

Po ugledu na Platona piše poznatu dijalošku raspravu *De re publica* (O državi) u kojoj

³ *De natura deorum* se sastoji iz tri knjige u kojima Ciceron iznosi teološka učenja epikurovaca, stoičara i akademičara, prema Zenonu, Posejdoniju i Kleptomahu (Budimir-Flašar, 1986: 258).

predstavlja idealno državno uređenje, dajući prednost mješovitom obliku vlasti. Fragmentarno je sačuvana, a najpoznatiji dio je svakako *Somnium Scipionis* (Scipionov san) gdje opisuje blaženstva koja čekaju idealnog državnika u kosmičkim prostranstvima. Ovaj politički traktat nadopunjuje i spis *De legibus* (O zakonima), u kom se, također, ugleda na istoimeni Platonov filozofsko-politički spis.

Ciceron je svojim filozofskim spisima posredno u Rim prenio grčku filozofsku misao i obojio je izvjesnom rimskom originalnošću.⁴ Ali ti spisi su značajniji za filološka razmatranja i historiju književnosti. Naime, on je, pored Lukrecija Kara, tvorac filozofske terminologije na latinskom jeziku. Ovi spisi, koji su prerade i kontaminacije grčkih filozofskih spisa, predstavljaju i sam početak razvoja latinske umjetničke proze.

* * *

Za potomke Ciceron je bio tvorac i uzor klasične latinske proze i latinskog jezika, a također je bio kapija kroz vrijeme za prolaz grčke misli i grčkog humanizma. Utjecaj Cicerona u umjetničkoj prozi se naziva ciceronizam i kroz historiju se razvijao, te u nekim razdobljima imao veći, a u nekima manji značaj. Ciceronizam predstavlja stil latinske proze, čiji je tvorac Ciceron, po kom je taj stil i dobio ime.⁵ On predstavlja umjereni azijanizam čije su odlike bile grandiozne, dugačke i ritmovane periode, pune psiholoških efekata⁶ i riječi smišljeno raspoređenih. Njegov umjereni azijanizam predstavlja zlatnu sredinu između preukrašene, nadute i usiljene azijske bombastičnosti i suhoparnog, sažetog, bez ukrasa i, kako sam kaže, beskrvnog aticizma (Tronski, 1951: 401). Osim Ciceronovog stila, veliki značaj ima i njegov jezik koji postaje norma za klasični latinski jezik.⁷

⁴ Retorski i filozofski spisi imaju dijaloški oblik po uzoru na Aristotela, ali učesnici dijaloga su ličnosti iz Scipionovog kruga ili viđeni ljudi, a ponekad i sam Ciceron i njegovi prijatelji (Tronski, 1951: 392)

⁵ Pojam „ciceronizam“ je od Petrarke do 19. vijeka označavao klasični latinski jezik i stil.

⁶ Čuveni profesor retorike Kvintilijan Cicerona zove najvećim majstorom psihologije i smatra ga uzorom školovanog besjednika (Budimir-Flašar, 1986: 250).

⁷ Humanista Laurencije Vala je izričito zahtjevao da se latinska gramatika sastavlja na osnovu Ciceronove klasične proze (Budimir-Flašar, 1986: 266).

2. EPISTOLOGRAFIJA

2.1. Definicija pisma i njegove vrste

Epistolografija je vještina pisanja pisama, ona predstavlja naziv za pisma kao književni rod. Vještinom pisanja pisama bavila se poznoantička retorika. Postojali su retorski udžbenici koji su poučavali tipovima pisama i njihovom pisanju (Rečnik književnih termina, 1984: 194).

Definicija pisma je nešto što se razvijalo i dopunjavalo kroz historiju u skladu sa razvojem samoga pisma. Najjednostavnije govoreći, pismo je produkt nastao iz ljudske potrebe da bude u kontaktu sa osobom koja mu je daleko. To je zapravo pisana poruka jedne osobe koja se nekim fizičkim putem prenosi do osobe kojoj je namijenjeno. Pisac pisma (adresant) i primalac pisma (adresat) su osobe određene na početku i na kraju pisma kroz niz konvencionalnih i ustaljenih formula. Pismo se takođe definiše i kao prepolovljeni dijalog budući da je svako ili odgovor na prethodno ili i samo zahtjeva odgovor, te bi, po ovome, svako pismo bilo jedna strana dijaloga, a ujedinjeno sa svojom drugom polovinom može se smatrati razgovorom odsutnih (*sermo absentium*) (Prtija, 2016: 15-16).

Što se tiče rimske terminologije za pismo, javljaju se dva oblika – *epistula* i *littera*. *Epistula*/epistola je termin preuzet iz grčkog (ἐπιστολή), a pored značenja pismo, takođe ima značenje „carsko pismo“. Termin *littera* je izvorno latinski i ima više značenja⁸, a u značenju „pismo“ se upotrebljavao u pluralu. Ciceron je u svojim pismima upotrebljavao oba termina, mada termin *littera* nešto češće i to uvijek u pluralu. Takođe nije neuobičajeno da je u istoj rečenici/ pismu koristio oba termina sa istim značenjem.

Pismo je nastalo iz jednostavne potrebe za prenosom informacija i to je bila njegova početna i jedina funkcija. Tokom svog historijskog razvoja, opseg tih funkcija se širi, te pismo postaje mnogo više od pukog komunikacijskog „oruđa“. Već i sam Ciceron govori o podjeli pisama na zvanična i privatna, tačnije na privatna i šaljiva (*genus familiare et iocosum*) i ozbiljna i stroga (*genus severum et grave*)⁹ (Prtija, 2016: 42-43).

Iako je podjela mnogo, u ovom radu bavićemo se podjelom J. Sikutrisa na pet osnovnih vrsta pisama koja temi ovoga rada najviše odgovara:

- zvanično pismo
- privatno prijateljsko pismo

⁸ Značenja su sljedeća: 1) u sing. i pl. slovo; 2) u pl. pismo, pisano; a) dopis, pismo, list; b) javni spisi, zapisnici, izvještaj; c) pismeni spomenici, literature, književnost (Divković, 2006: 604-605).

⁹ Cic. Fam. 2.4.

- pismo kao okvir za filozofske i didaktičke teme
- pismo u stihu i
- fiktivno

2.2. Epistolografija u rimskoj književnosti

Državni službenici su pisali zvanična pisma, te ih razmjenjivali s ciljem obavljanja zvaničnih administrativnih poslova države. Sam adresant bi bio ili zvaničnik ili njegov pisar, a broj korespondenata je bio ograničen zbog prirode pisma. Najočuvaniji primjeri zvaničnih pisama je prepiska Plinija Mlađeg sa carom Trajanom iz perioda 110. – 113. god. kada je Plinije Mlađi, po nalogu Trajanovom bio poslat u provinciju Bitiniju kao namjesnik s ovlaštenjima konzula. Plinije nailazi na mnoge probleme u ovoj provinciji, te piše caru za pomoć pri odlukama vezanim za postupanje sa hrišćanima. Prepiska broji 123 pisma, od kojih su 72 Plinijeva i 51 pismo cara Trajana.

Privatna prijateljska pisma su se razmjenjivala između članova porodice ili bliskih prijatelja. Ta su pisma bila nosioci intimnih osjećanja i informacija, prožeta bliskoću i intimnošću. Putem privatnih pisama adresant je prenosio informacije o svom zdravlju i generalnom stanju, kao i tražio iste od adresata. Korišteni su standardizovani pozdravi i želje za dobro zdravlje tj. uobičajene epistolarne formule. Upravo Ciceronova pisma spadaju u ovu kategoriju. Sve četiri zbirke su adresirane ili prijateljima ili članovima porodice: *Ad Quintum fratrem* (59. – 54. p.n.e., Bratu Kvintu, 3 knjige), *Ad Atticum* (68. – 43. p.n.e., Atiku, 16 knjiga), *Ad Brutum* (43., Brutu, 2 knjige), *Ad familiares* (62. – 43., zbirka pisama različitim adresatima, 16 knjiga). Prije Ciceronovih pisama, još jedno je vrlo značajno ne samo po svojoj vrsti i namjeni nego i zbog toga što je njegov adresant žena. Kornelija je, naime, svom sinu Gaju Grahju 124. god. p. n. e. uputila privatno pismo. Iako se autentičnost ovog pisma dovodi u pitanje od strane nekih, ipak drugi ga smatraju vjerodostojnim, a fragmentarno je sačuvano u djelu Kornelija Nepota (Prtija, 2016: 54).

Mada su ova pisma uglavnom objavljivana posthumno, nakon smrti adresanta, nije uvijek bio takav slučaj. Sam Ciceron je znao za Tironovu namjeru da objavi njegova pisma, te mu je čak i pomogao u prikupljanju istih, a prvi koji je i sam objavio svoja pisma je bio Plinije Mlađi.¹⁰ Plinijeva su pisma zasebna i ne bave samo jednom temom, izrađena na nivou

¹⁰ U pitanju je zbirka od 370 pisama u 10 knjiga. Devet knjiga sadrže pisma koja je Plinije pisao prijateljima i članovima porodice, dok deseta knjiga sadrži pisma caru Trajanu koja je Plinije pisao dok je obavljao namjesničku dužnost u Bitiniji 110. – 113. god. Prvih devet knjiga je sam Plinije objavio, dok je deseta

stilskog savršenstva s ciljem da budu objavljena. Pisma koja je pisao Plinije Mlađi nisu bila privatne prirode nego namijenjena javnom čitanju. Predstavljaju, zapravo, manje, elegantne poslanice u prozi, ali nisu redana hronološki niti su datirana.

Za razliku od Plinijevih Ciceronova pisma stvarna, praktičnog cilja, govore o političkim okolnostima ili privatnom životu. U pismima Ciceron javlja raznorazne novosti, a o razvoju događaja piše u narednim pismima te možemo pratiti razvoj istih, dok kod Plinija svako pismo uglavnom obrađuje jednu zaokruženu temu na koju se rijetko vraća (Tronski, 1951: 546).

Plinijev stil je bio prilagođen predmetu pripovijedanja, vedrom bilo žalosnom. Tu vidimo sličnost sa Ciceronom. Sadržaj pisama je različit: možemo saznati informacije o svakodnevnicima Rima za Trajanove vlasti, o intelektualnoj atmosferi onog vremena, njegovim senatskim nastupima, književnim i aktualnim događajima, državicima i piscima, nadalje opisuje prirodu, sela i građevine. Tako i u pismu Tacitu, u kojem opisuje smrt svog ujaka, nastoji da taj opis bude što slikovitiji, detaljniji i precizniji. Njegovo pisanje je jednostavno, prirodno i razumljivo običnom čovjeku ne samo u ono vrijeme, nego i danas.

Plinije kao uzora gleda Cicerona te slijedi Ciceronov primjer kada je u pitanju ubacivanje rečenica na grčkom ili uzima upravo one grčke riječi koje je Ciceron sâm koristio. Neki kritičari ocjenjuju Plinijeva pisma jedva vrijedna spomena u odnosu na Ciceronova, upoređujući ta dva pisca tvrde da, iako Plinije ima privlačan stil, njegov sadržaj pokazuje siromašnost i prazninu. Plinije, predstavnik srebrnog doba, je živio u drugom vremenu i pod drugim historijsko-političkim okolnostima od Cicerona; naime veliki dio pisama nalazi tematiku u savremenoj političkoj situaciji. Iako je Plinije lakši za čitanje, Ciceronova pisma pokazuju zanos i spontanost koju uzaludno tražimo kod Plinija.

Nakon Plinija i drugi epistolografi kreću njegovim stopama i počinju sami objavljivati svoja pisma. Marko Kornelije Fronton (90/95–167.god.), učitelj retorike budućeg cara Marka Aurelija, je u svoju zbirku pisama uvrstio i pisma njegovih uglednih korespondenata, te je zbirka bila značajnija i vrijednija. Frontonovu epistolografsku ostavštinu čine 135 pisma koje su razmijenili budući car i on, uz to 23 pisma razmijenjena nakon što je Marko stupio na presto. Sa Lucijem Verom je razmijenio 140 pisama, 10 je uputio Antoniju Piju i 40 pisama je uputio prijateljima. Bogata korespondencija je ostala i iza Simaha (345–402.), govornika koji je u devet knjiga rasporedio čak 900 privatnih pisama. Slično Pliniju, deseta knjiga sa 49 pisama koje je uputio caru Valentijanu II je dodata bogatoj zbirci. U pismu 7.9 Simah

objavljena nakon njegove smrti (Prtija, 2016: 55).

objašnjava sinu o razlici između govornog stila, ukrašenog retorskim ornamentima i jednostavnog i praktičnog stila koji se koristi u pisanju pisma.

Pismo je moglo poslužiti i kao okvir za filozofske i didaktičke teme. Najčešće upućeno jednoj, stvarnoj osobi, ali namjenjeno da se njegov sadržaj širi kome god da je pouka i savjet te prirode bio potreban. To su bile moralne prodike u vezi sa svakodnevnim problematikom lako primjenljivom na veliki broj adresata. Među prvim pismima te vrste u Rimu je Katonova zbirka pisama upućena sinu Marku (*Epistulae ad Marcum filium*), puna pouka i savjeta.

Najbolji primjer takvog filozofsko – didaktičnog pisma je svakako i Senekino pismo Luciliju. Sva Senekina prozna djela su ustvari oblikovana u formi pisma. Epistolarna forma predstavlja samu prirodu Senekinog stila pisanja. Senekino najpoznatije djelo, *Epistulae Morales ad Lucilium*, kolekcija je pisama koja se bave moralnim pitanjima, a upućena su Luciliju, Senekinom prijatelju. Prožeta su dubokom stoičkom filozofijom koja se prvenstveno bavi čovjekom, njegovom prirodom i čovjekovim odnosom prema sveukupnoj prirodi. Što se tiče strukture pisama, prvo se spominju konkretne činjenice, zatim autor raspravlja o temi, redovno apstraktnoj. Takva struktura pisma je vrlo različita od strukture Ciceronovih pisama koja su bila prava pisma, bavila su se konkretnim događajima tog doba, emotivnim stanjima pisca, problemima na koje je nailazio i ljudima iz njegovog okruženja. Senekina djela su takva da se moralne poruke iz njegovih djela mogu iskoristiti i primjeniti u stvarnom životu. Senekin stil pisanja i njegova djela su bila lične prirode, kao i Ciceronova, ali nikako nisu bila autobiografska. On je zagovarao stoičku filozofiju koja je nalagala da čovjek treba da živi u skladu s prirodom.

Seneka filozofiju shvata kao istraživanje vrlinâ za postizanje blaženog života u skladu s prirodom, uzdižući prirodnu jednakost svih ljudi, načelo pravednosti i ljubav prema miru. On je bio glavni predstavnik tzv. „modernog, novog stila“ u vrijeme Neronove vladavine. Njegov stil odiše težnjom i željom da svoje savremenike potakne na moralan život. Smatrao je da čovjek naročito mora održavati moralnu strogost prema samome sebi kako bi stekao osjećaj blagosti za bližnje. Njegova pisma su zapravo moralni eseji u epistolarnoj formi. Njegov novi latinski stil je bio ozbiljan, slikovit i prodoran. Da bi privukao ljude da čitaju njegova pisma, znao je da mora imati upečatljiv stil. Time bi se moglo tumačiti „licemjerstvo“ Senekine ličnosti, ako se pogleda njegov život i tematika djela: živio je bogato, a iza sebe imao nekoliko sumnjivih, ne baš tako moralnih postupaka.¹¹

¹¹ Na staru optužbu *aliter loqueris, aliter vivis*, Seneka se branio da on svojim pisanjem upućuje druge šta da čine i kako valjano da žive, a ne šta on čini i kako živi (Budimir-Flašar, 1984: 449).

Fiktivno pismo je pismo koje karakteriše izmišljeni adresant i adresat. Pisac takvog pisma, naime, pisao bi u ime neke druge osobe, često nepostojeće. Veliki broj ovakvih pisama je nastao kao posljedica izučavanja vještine pisanja pisma u retorskim školama gdje su učenici imali zadatke da pišu pisma na određenu temu. Kao uzor im je vrlo često služila bogata epistolografska ostvaština Cicerona i Plinija (Prtija, 2016: 61).

Pismo u stihu/pjesničko pismo je ono u kom se pjesnik obraća nekoj osobi vrlo često zanemarujući obilježja pisma kao što su formule pozdrava na početku ili kraju pisma. Dvije najveće zbirke antičkog doba su svakako one od dva velikana rimske književnosti. Horacija i Ovidija.

Horacije se (65–8.p.n.e.) sa svojim *Epistulae* smatra začetnikom epistolarne književnosti u stihu tj. epistolarnih poema. Njegova zbirka se sastoji od dvije knjige. U prvoj je dvadeset pisama i objavljena je oko 20. god. p. n. e., a druga sadrži tri pisma i objavljena je oko 13. god. p. n. e. Adresati su Horacijevi prijatelji - Mecena, car Avgust, Tibul. Slično kao i u njegovim *Satirama*, i epistule sadrže moralno-filozofske pouke, savjete prijateljima kako da vode što ispravniji i uređeniji život. Umjetnički oblik svojih *Satira* Horacije prenosi i u pisma (*Epistulae*). Ta sličnost između *Satira* i Pisama ogledala se u dikciji i metrički, ali i u sadržaju. Oboje je nazivao *sermones* (ćaskanje) budući da su pisma prepolovljeni dijalog. I kod Cicerona nalazimo pisma sa direktnim govorom (dijalogom) koja se stoga mogu porediti sa Horacijevim ćaskanjem. Neka Horacijeva pisma se mogu i stilski porediti sa pojedinim Ciceronovim stilizovanim pismima. To poređenje se zasniva na sličnosti u prijatnosti, sa blagom ironijom, te karakterističnom *urbanitas* – duhovitom ljubaznošću. Međutim, Horacijeva pisma, za razliku od Ciceronovih, nemaju onu neposrednost i intimnost (posebno ona koja je Ciceron namjenio prijatelju Atiku). Malobrojna su Horacijeva privatna pisma i to su: jedno upućeno pjesniku Tibulu, jedno prijatelju Septimiju (u vidu preporuke), te ono lično u kom govori o svojim književnim shvatanjima.¹² U ostalim pismima Horacije kazuje oštra zapažanja o životu u Rimu i u obliku kiničko-stoičke dijatribe iznosi svoja filozofska razmišljanja čime su njegove *Epistulae* književno-istorijski obilježene sa istim temama kao i njegove *Satire* (Budimir-Flašar, 1986: 358).

Ovidije (43–17/18.p.n.e.) u svijet epistolografije ulazi kroz svoju zbirku *Heroides* koja čini skup od 21 pisma velikih heroina svojim ljubavnicima. Ovidije se opredijelio za elegijski ton prikladan za opisivanje nježnih osjećanja i karaktera svojih heriona. Ipak, zbirka pravih

¹² U drugoj knjizi *Pisama* Horacije daje pregled svojih misli o pjesništvu. Tu knjigu čine tri pisma, jedno upućeno caru Augustu, drugo Juliju Floru, Tiberijevom prijatelju, i treće sinovima konzula Pizona. Pismo Pizonima (*Epistula ad Pisones*) je poznatije kao *Pjesnička umjetnost* (*Ars poetica*), kako ju je nazvao profesor retorike Kvintilijan (Budimir-Flašar 1986: 260-361)

elegijskih pisama, koje je on sam upućivao svojim prijateljima / moćnicima tražeći pomoć i pomilovanje kada dopada šakama izgnanstva, je *Epistula ex Ponto*, zbirka od 46 pisama. To je zbirka elegija u kojima žali nad svojim životom u progonstvu i moli razne ličnosti, Augusta i Tiberija da ga pomiluju. U tim elegijama se osjeti njegova nemoć, pokoreni duh i duševna onemoćalost, a zbog svoje konvencionalnosti i neprijatne pokornosti su umjetnički slabija.

Nakon kratkog istorijskog pregleda razvoja, upotrebe pisama kao forme i njihove namjene, od svih se izdvajaju Ciceronova pisma, po svom jeziku i stilu, neposrednosti, prijateljskoj prisnosti i intimnosti. Objavljivanjem Ciceronovih pisma privatna i prijateljska prepiska, kao takva, postala su nam poznatija. Dok su ostali rimski pisci, služeći se pismom kao književnom vrstom, imali na umu njihovo objavljivanje, Ciceronova su isključivo bila privatna, bez stilske dotjerivanja i namjere da se objave.

2.3. Jezik i stil Ciceronovih pisama (*sermo cotidianus*)

Analizirajući i poredeći Ciceronov epistolarni jezik sa jezikom ostalih epistolografa, da se izvući zaključak o postojanju zajedničkih elemenata koji ukazuju na razliku između epistolarnog latinskog i jezika koji se koristio za formalnija pisanja. Epistolarni latinski je sličan svakodnevnom govoru, te se može okarakterisati i kao jedna vrsta *sermo cotidianus* ili *sermo familiaris*. U pismima je ton raznolik, manje se pazi na izbor riječi, postoji mješavina familijarnog i govorničkog stila, karakteriše ga jednostavnost, ali i politička strast (Vratović 1989: 237). Za razliku od njega, jezik korišten za literarno stvaralaštvo ima formalniju dikciju, ali i drugačiju publiku i čitatelje. Razlike između ova dva “jezika” su se produbljivale s vremenom, te se vrlo često nazivaju – formalni i neformalni latinski. Sâm Ciceron kaže da u njegovim pismima možemo naći kolokvijalizme: *Quid tibi ego videor in epistulis? nonne plebeio sermone agere tecum?...epistulas vero cotidianis verbis texere solemus.*¹³

Ciceronova pisma su pisana u vremenskom periodu od 25 godina, a napisao ih je čovjek koji je govorio jezik tadašnjeg Rima. Vrlo lako se primijeti različit ton kojim se Ciceron obraća bratu ili Atiku, u kom osjećamo slobodu izraza i opuštenost u izboru riječi, u odnosu na formalniji i uzdržaniji ton u pismima u kojima su adresati ljudi ne tako bliski Ciceronu. Baš u pismima prijateljima i bratu nalazimo najveća odstupanja od formalnih standardâ. Tema i svrha pisma imaju jak uticaj na izbor jezika. Većina korespondencije se

¹³ “Kako ti se činim u pismima? Zar ne raspravljam s tobom narodnim govorom? ...pisma obično pišemo svakodnevnim riječima”. (*Ad fam. IX 12: ad Paetam*).

odvijala između njega i obrazovanih, učenih ljudi te stoga u takvim pismima postoji uniformnost stila i približavanje formalnom latinskom. U pismima Pompeju i Kuriju da se osjetiti čak i jedan prizvuk vojničke trube i trgovačkog života.

I uslovi u kojima je Ciceron pisao pismo utiču na izbor jezika i stila. On je imao senzibilnu narav te su okolnosti u kojima se nalazio uticale na njegovo raspoloženje, a raspoloženje je povlačilo za sobom i izbor stila i jezika. Njegova pisma, a naročito ona upućena prijateljima i porodici, važan su izvor informacija o njegovom karakteru i naravi. Tako pisma koja je pisao iz izgnanstva¹⁴ daju sliku njegovog tadašnjeg emotivnog stanja. Za razliku od ovih pisama, u pismima političkim saradnicima, često se osjeća egoistični i narcisoidni ton, a naročito u pismima u kojima spominje svoje zasluge za vrijeme obavljanja funkcije konzula. Stoga iz njegove cjelokupne korespondencije možemo upoznati i Cicerona političara, govornika, javnu ličnost, ali takođe i Cicerona čovjeka, prijatelja i porodičnog čovjeka.

Ciceronova pisma nisu bila nemjenjena za objavljivanje, pa se ona ne mogu posmatrati kao literarni tekst. Vjerovatno ih je on sam mislio književno-umjetnički stilizovati. Budući da u tom nije uspio, ona nisu postala umjetnost, već dokumenti jednog vremena i njegova autobiografija. Dokumentarnost Ciceronovih pisama je vidljiva kroz njegovu skoncentriranost na saopštavanje činjenica o pojedinim događajima, tako da ih i danas najčešće čitaju historičari. U pismima je izražena i njegova emotivnost, psihološki momenat vezan za pojedine događaje koji su ga se lično ticali, pa kroz njih se upoznajemo sa samim Ciceronom, tj. njegovom biografijom. Autobiografijom se mogu smatrati, ne samo zato što sadržavaju podatke iz njegova privatna života, već i na jezičkoj ravni izražavaju njega samoga. Izborom svakodnevnog govora (*sermo cotidianus*) je znak prisnosti kojom obiluju ta pisma. Takođe, u pismima se prožima duhovitost gradskog čovjeka – *urbanitas*, a nije mu strana ni pokatkad fina ironija. Neka pisma imaju sličnosti sa govorima (npr. *In Catilinam*), te olakšavaju čitanje besjeda jer nam daju uvid u njegove oratorske, psihološke i manipulatorske sposobnosti.

Prije Cicerona nam nije poznata privatna prepiska iz doba antike, a poslije njega epistolografi su uglavnom stilizovali svoja pisma, pisana visokim jezikom za javno objavljivanje.

¹⁴ *Ad Atticum*, III.

2.4. Jezičko-stilska analiza izabranih Ciceronovih Pisama

Kakao i na koji način je Ciceron pisao svoja pisma pokušaćemo da ustanovimo jezičko-stilskom analizom primjenjenom na izabrana dva pisma iz velikog korpusa njegovih pisama. Jedno je pismo upućeno vojskovođi Gneju Pompeju koje je po svom tonu više službeno, nego prijateljsko, dok je drugo pismo porodično, upućeno njegovoj ženi Terenciji. Ono predstavlja izraz najveće intimnosti i bliskosti. Na osnovu ta dva, po sadržaju i tonu različita pisma, pokušaćemo da sagledamo upotrebnu vrijednost svakodnevnog govora (*sermo cotidianus*) kojim su pisma napisana. Osim svakodnevnog govora, govora gradskih intelektualaca, pismo je u antičko doba imalo jasnu strukturu koja se sastojala iz nekoliko elemenata: pozdravni dio, uvodni dio, glavni sadržaj pisma i završni pozdrav. Na izabranim pismima ćemo posmatrati kakva je njihova struktura i kako Ciceron postupa po pitanju tih strukturalnih elemenata.

2.4.1. Liber quintus ad Q. Metellum et ceteros (Pismo Gneju Pompeju)

Prvo pismo je koje se obrađuje u ovom radu je iz zbirke *Ad familiars* i Ciceron ga je napisao u Rimu rimskom vojskovođi Gneju Pompeju 62. godine p.n.e. Pompej se spremao za povratak iz Azije gdje je s uspjehom izvršio osvajanje prostora sadašnje Turske. Iako drag Senatu, Pompej je zbog velikih ovlasti, uspjeha i jake ličnosti bio u konfliktu sa drugim velikim vojskovođom tog vremena, Gajom Julijem Cezarom čija je moć zapravo bila bazirana na običnom puku više nego na aristokratskim senatorima.

Zapravo je Ciceron godinu prije, 63. godine poslao Pompeju jedno prilično dugo pismo u kom je izložio zasluge i uspjehe za vrijeme svog konzulovanja, a naročito misleći na zasluge u razotkrivanju Katilinine urote. Pismo, nažalost, nije sačuvano. Pretpostavka postoji da je to izgubljeno pismo napisano egocentričnim i pomalo narcisoidnim tonom nimalo stranim Ciceronu kada je u pitanju opisivanje svog rada kao konzula. Pompej je ostao uvrijeđen tim tonom te mu je odgovorio kratko i odsječno. U isto vrijeme Pompej je poslao pismo Senatu u kom se nije nalazila ni riječ simpatije i podrške za Cicerona. Pismo koje se obarađuje u ovom radu je poslato po primanju ta dva pisma.¹⁵

U nastavku izlaganja donosimo pismo u originalu i njegovom prevodu iza čega slijedi jezičko-stilska analiza istog.

¹⁵ Abbot, 1897: 9.

VII Scr. Romae a. u. c. 692.

M. TULLIUS M. F. CICERO S. D. CN. POMPEIO CN. F.
MAGNO IMPERATORI

5.7.1.1

S. t. e. q. v. b. e. <v.>

5.7.1.2

Ex litteris tuis quas publice misisti cepi una cum omnibus incredibilem voluptatem; tantam enim spem oti ostendisti qua<nta>m ego semper omnibus te uno fretus pollicebar. sed

5.7.1.5

hoc scito, tuos veteres hostis, novos amicos, vehementer litteris perculosos atque ex magna spe deturbatos iacere.

5.7.2.1

Ad me autem litteras quas misisti, quamquam exiguam significationem tuae erga me voluntatis habebant, tamen mihi scito iucundas fuisse. nulla enim re tam laetari soleo quam meorum officiorum conscientia; quibus si quando non

5.7.2.5

mutue respondetur, apud me plus officii residere facillime patior. illud non dubito, quin, si te mea summa erga te studia parum mihi adiunxerint, res publica nos inter nos conciliatura coniuncturaque sit.

5.7.3.1

Ac ne ignores quid ego in tuis litteris desiderarim, scribam aperte, sicut et mea natura et nostra amicitia postulat. res eas gessi quarum aliquam in tuis litteris et nostrae necessitudinis et rei publicae causa gratulationem exspectavi;

5.7.3.5

quam ego abs te praetermissam esse arbitror quod verer<er>e ne cuius animum offenderes. sed scito ea quae nos pro salute patriae gessimus orbis terrae iudicio ac testimonio comprobari; quae, cum veneris, tanto consilio tantaque animi magnitudine a me gesta esse cognosces ut tibi multo maiori

5.7.3.10

quam Africanus fuit [a] me non multo minore<m> quam Laelium facile et in re publica et in amicitia adiunctum esse patiare.

(Cicero, *Epistulae ad familiares*, 5.7.)

VII Napisano u Rimu 692. godine od osnivanja grada.

MARKO TULIJE, SIN MARKA, CICERON POZDRAVLJA GNEJA POMPEJA, SINA GNEJEVOG, VELIKOG IMPERATORA.

1 Ako ste ti i vojska dobro, dobro je.

Iz tvojih pisama koje si mi službeno poslao, zajedno sa svima, ja sam primio nevjerovatnu radost; naime takvu nadu u mir si nam pružio kakvu sam ja uvijek obećavao svima uzdajući se u tebe. Ali ovo dobro znaj da su tvoji stari neprijatelji, novi prijatelji, žestoko pogođeni pismima i lišeni velike nade, skrhani.

2 Pisma koje si meni poslao, iako su sadržavala neznatan znak tvoje naklonosti prema meni, ipak znaj da su meni bila na radost. Nijedna stvar me obično ne raduje toliko koliko svijest o mom vjernom vršenju dužnosti; njima, ako jednako ne bude odgovoreno, podnosim vrlo lako da više usluga bude na mojoj strani. U to ne sumnjam jer ako moji najveći napori tebe meni ne bi dovoljno približili, država nas namjerava među sobom sastaviti i sjediniti.

3 I da bi znao što sam opazio da nema u tvojim pismima, otvoreno ću pisati kao što i moja priroda i naše prijateljstvo zahtjeva. Izvršio sam te stvari za koje sam očekivao nekakvo čestitanje u tvom pismu, zbog našeg prijateljstva i države. Ja mislim da si ti to propustio jer si se plašio da ne uvrijediš nekoga. Ali, da znaš da se ono što sam ja uradio za spas države odobrava sudom i svjedočenjem svijeta. Kada budeš došao, shvatićeš da sam to uradio uz toliko promišljenosti i srčanosti da ćeš lako podnositi što si u prijateljstvu i državi ti, koji si mnogo veći od Afrikanca, vezan za mene, koji nisam mnogo manji od Lelija.

(Prevod: Ivana Milošević)

* * *

U pozdravnom dijelu pisma navodi se adresant i adresat što Ciceron radi vrlo formalno kao i datum kada se pismo piše. Ime adresanta je u nominativu (*superscriptio*) u ovom slučaju to je Ciceron, a ime adresata je u dativu (*adscriptio*) Gneju Pompeju. U epistolarnom jeziku rimskih pisaca bile su uobičajene skraćenice S. D. (*salutem dicit*), F. (*filius*), kao i skraćenice za imena (M.- *Marcus*; CN.- *Gneus*). Ukoliko bi adresant imenu adresata dodao neki atribut time bi otkrivao svoju bliskost ili odnos prema adresatu. Ovdje već u samom preskriptumu uviđamo da je pismo više službene forme.

Između preskripta i glavnog dijela pisma često se nalaze duži ili kraći izrazi koji su se najčešće odnosili na zdravlje, tzv. *formula valetudinis*. Adresant je želio dobro zdravlje

adresantu i u nastavku govorio o vlastitom (Prtija, 2016: 113-114). Na isti način postupa i Ciceron, te pismo započinje uobičajenom pozdravnom formulom *S. t. e. q. v. b. e.* što je skraćunica za pozdrav *Si tu exercitusque valetis, bene est*, ali je izostala informacija o njegovom zdravlju. Ovo je bila uobičajena skraćunica za zvaničnu vojnu prepisku.¹⁶

Slijedi glavni dio pisma u kom adresat iznosi svoja promišljanja o nekom događaju, osjećanja koja su ga potakla da piše pismo. I unutar glavnog dijela mogu se uvidjeti njegovi strukturalni elementi. Tako u uvodnom dijelu adresant govori šta je bio povod za pisanje pisma. I Ciceron uvodnim riječima govori da se obradovao Pompejevom pismu koje mu je prčinilo veliku radost jer govori o miru koji je Ciceron obećavao svima, uzdajući se u Pompeja. Osjeća se blago podilaženje Pompeju i njegovoj zasluži za mir koju na neki način Ciceron prisvaja sebi, jer mu je ukazao veliko povjerenje.

Formalnost pozdrava pojačava i prilogom *publice* koji je podrazumjeva da je pismo poslato službeno i magistratima i Senatu. Ciceron već tu aludira na formalnost pisma koje je prethodno dobio od Pompeja, ne prijateljskog, nego formalnog i službenog i time stavlja do znanja Pompeju da je povrijeđen, te se u nastavku pisma na to i otvoreno žali. S obzirom na to da je ovo službeno pismo, Ciceron i dalje koristi mnoge stilske figure i stil sličan onom u govorima. Već na samom početku pisma *ex litteris tuis* koristi homojoptoton, kao i u nastavku rečenice *incredibilem voluptatem*. Služi se i hijazmom naglašavajući antitezu *misisti cepi*, u ovom slučaju između adresanta (Pompeja) i adresata (Cicera). Nastavlja hvaleći Pompejeve osvajačke podvige naglašavajući da je on uvijek vjerovao u njega i javno ga podržavao što vidimo iz Ciceronovih riječi : *tantam enim spem oti* koje je “ukrasio” jednim hiperbatonom ubacujući *enim* između pridjeva *tantam* i *spem*. Pompej je, naime, pored drugih osvajačkih uspjeha, 64. godine učinio Siriju i Kilikiju rimskim provincijama te time praktički dovršio pokoravanje na Istoku. Ciceron dalje podjeća Pompeja na podršku koju mu je pružio u usvajanju Maniljevog zakona riječima *ego semper omnibus te uno fretus pollicebar*. Na prijedlog tribuna Gaja Manilija, Ciceron je podržao zakon koji Pompeju, uz sve vrhovne ovlasti na moru koje je imao, davao titulu vrhovnog zapovjednika svih postrojba u Aziji, slobodu da započinje ratove i sklapa mirovne sporazume koji bi po njegovoj slobodnoj procjeni donijeli korist Rimu.

U nastavku pisma upućuje Pompeju upozorenje imperativom *hoc scito – ovo znaj* što je također jedna od karakteristika glavnog dijela pisma. Naime, adresant ustaljenim izrazom “želim da znaš” iznosi razlog svoga pisanja. Poslije ustaljenog izraza koji je ovdje u

¹⁶ Cf. Skraćunica u vojnoj prepisci je obično glasila *s. v. e. q. v. b. e. e. q. v.* – *si vos exercitusque valetis bene est, ego quoque valeo* „Ako ste vi i vojska u dobrom stanju, dobro je, i ja sam isto dobro.“ (Prtija, 2016: 144)

imperativu I za 2. l. sg. govori da su njegovi sadašnji prijatelji, nekadašnji neprijatelji skrhani i to pojačava antitezom datom u pridjevima suprotnog značenja *veteres hostis, novos amicos*. Ovdje je primjetan i arhaizam, koristi stari nastavak za akuz. pl. u riječi *hostis, is m./f.* (*hostis* umjesto *hostes*), dok u *novos amicos* vidimo još jedan homojoptoton. Ciceron je tu mislio na demokrate kojima je Pompej dugovao svoj tadašnji položaj, a koji su se vjerovatno uplašili prijateljskog tona Pompejevih pisama Senatu strahujući od eventualnog saveza. Takođe u participima *perculsos i deturbatos* upotrebljava još jedan homojoptoton. Koristeći ironiju, Ciceron dalje prebacuje Pompeju, uvijek zadržavajući emocije i ljubazni ton, na nedostatku naklonosti prema Ciceronu u prethodnom Pompejevom pismu, gdje i opet koristi izraz *scito – znaj*, dok govori o svojim osjećanjima. I dalje skrivajući se iza ironije, Ciceron naglašava homojoptotonom da je njemu samo važno da on svoje obaveze prema državi izvršava savjesno čak i ako učini više usluga nego što je njemu učinjeno *meorum officiorum conscientia*. U nastavku se služi homojarktonom *quibus si quando non mutue respondetur, apud me plus officii residere*. U epistolarnom jeziku Ciceron često upotrebljava sinhizu, isprepleteni red riječi, što možemo vidjeti na sljedećem primjeru: *si te mea summa erga te studia parum mihi adiunxerint*. Ponavljanjem lične zamjenice za 2. l. sg. u acc. gradi anaforu koja je imala za cilj da posebno istakne ono što govori. Ciceron sintagmom *mea summa studia* misli na svoja zalaganja oko Manilijevog zakona, a takođe i na propagiranje kao *senatus consultum* da se u čast Pompejevih pobjeda na Istoku održe desetodnevne svečanosti. I nadalje se služi anaforam, upotrebom zamjenice *nos* u akuz. pl. *nos inter nos* naglašavajući uzajamni odnos (između sebe i Pompeja). Participima futur *conciliatura* et *coniunctura* (koji su dio perifrastične konjugacije aktivne) gdje koristi dva složena glagola sa istim prefiksom *con-* čini homojarkton, a istim završetkom homojoteleuton što dodatno pospješuje emocionalnu ekspresivnost. Time, također, postiže sklad, ritmičnost i gotovo rimu.

Zatim Ciceron pismo nastavlja tražeći izgovor i pravdajući izostanak naklonosti i toplih riječi prema njemu u Pompejevom pismu. Razlog tome po Ciceronu je Pompejeva strah da nekoga ne uvrijedi. Dvapat ponavlja *In tuis letteris*, gradeći anaforu. Prvi put da naglasi svoja opažanja u vezi Pompejevih ranijih pisama, gdje se osjeća svojevrsna uvrijeđenost zbog nedostatka Pompejeve naklonosti, a drugi put *In tuis letteris* da iznese koja su mu bila očekivanja, tj. da mu Pompej čestita zbog urađenih stvari na korist njihovog prijateljstva i države. Sve je dodatno podvučeno fonetskom figurom homojoptotonom.¹⁷ Iako se često sam

¹⁷ *In tuis letteris...ne cuius animum offenderes* – ova rečenica ukazuje na izgubljeno pismo koje je Pompej prije ovog poslao Senatu. Ciceron misli na one koji su bili pristalice Katiline, na one koji su se protivili pogubljenju zavjerenika, generalno demokrate i na sve Ciceronove neprijatelje koji bi bili nezadovoljni ako bi Pompej

hvalio i isticao je svoje zasluge za otkrivanje Katilinine urote, u narednoj rečenici da ne bi previše isticao sebe i svoju ličnost Ciceron koristi “*pluralis modestiae*” *nos gessimus*. Ponovo se poslužio ustaljenim izrazom *scito* – *znaj* kako bi iznio svoj stav po pitanju iznesenih događaja i da bi pohvalio sebe i svoj rad za dobrobit države sam, ako su već izostale Pompejeve čestitke. Govori kako su njegovi postupci bili ispravni i kako *orbis terrae* – cijeli svijet odobrava njegove odluke. Izraz *orbis terrarum* bi se odnosio na rimsku državu, što je svojevrсна metonimija. Na taj način Ciceron upotrebom hiperbole preuveličava svoju slavu.

Završni dio glavnog dijela pisma je svojevršno pravdanje pred Pompejom za svoje postupke. To je neka vrsta zaključka u kome Ciceron poručuje Pompeju da će sve shvatiti kad dođe i da će mu tad biti lakše što je u prijateljskim i državnim poslovima vezan za njega, što posebno ističe anaforam *et in re publica et in amicitia adiunctum esse patiari*. Anaforam *et in re publica et in amicitia*, naglašava privatni i državni aspekt. Kod deponetnog glagola –io konjugacije *patior*; *passus sum* 3. – *podnositi* koristi za 2. l. sg. konjun. prez. pasivnog nastavak *-re* umjesto *-ris*, što je rjeđoj upotrebi. Izbor riječi *facile patiari* – *lako podnositi* je oksimoron i skoro da u sebi krije dozu prebacivanja i prikrivenog sarkazma. Složenu periodu karakterizira širina i sklad. Subordinate se prepliću, nastavljaju jedna na drugu, te stvaraju dojam uravnoteženosti, ali i iščekivanja ishoda misli. Od stilskih figura izdvajaju se upečatljivo antiteza i komparacija *multo maior quam Africanus fuit, iam me, non multo minorem quam Laelium...* Antiteza se odnosi na njega i Pompeja. Obojicu komparira sa istorijskim ličnostima što dodatno pojačava kontrastiranje, a spominjanjem istorijskih ličnosti približava se retorskom govoru, karakterističnom za uzvišeni stil.¹⁸ Ovu rečenicu karakteriše i emfaza, stilski nadutost, dok Ciceron hvali način na koji je postupio u sukobu sa Katilinom.

U skoro svim sačuvanim pismima rimski pisci su pismo završavali pozdravom *vale* ili *valete* – *budi/budite zdravo!* Osim ovog, mogao je da stoji i izraz *Cura et valeas*, kao oproštajni pozdrav i želja za zdravljem (Prtija, 2016: 145). Završni pozdrav, kao strukturalni element pisma, ovdje je izostao.

2.4.2. Liber quartus decimus ad Terentiam uxorem

Drugo pismo koje se u ovom radu obrađuje jeste pismo iz zbirke *Ad familiares*, upućeno Ciceronovoj prvoj supruzi Terenciji i kćerki Tuliji. Napisano je 49. god., kada se

podržao Cicerona.

¹⁸ Ciceron govori o svom ličnom heroju, vojkovođi iz drugog vijeka, Scipionu koji je zaradio nadimak Afrički zbog pobjede i uništenja grada Kartagine na sjeveru Afrike. Lelije je bio njegov bliski saradnik i savjetnik. (OCD, 1968: 658).

Ciceron našao u opasnoj situaciji, te je morao boraviti van Rima, u gradu Minturnu, na sjeveru Lacija. Ciceron je, naime, nakon sklapanja sporazuma tzv. prvog trijumvirata između Pompeja, Krasa i Cezara bio vrlo nezadovoljan tim paktom i nazivao ga je “monstrum s tri glave”. Smatrao je da taj prividni mir ne može potrajati, te da će samo dovesti državu u veće probleme. Što se i pokazalo tačnim vrlo brzo. Ciceron se, inače, i ranije sukobio sa Cezarom koji je u cijeloj situaciji sa Katilinom, zapravo stajao iza Katilinih leđa i davao mu podršku. Ciceron je osujetio mnoge njegove pokušaje da se okoristi državnom imovinom, kao na primjer onaj kada se protivio podjeli državne zemlje o kojoj je trebalo da odlučuje komisija sa Cezarom na čelu. Kada se nakon prokonzulovanja u Kilikiji 51. god. vratio u Rim, dočekao ga je sukob Cezara i Pompeja, kao i građanski rat. Nakon dugog kolebanja na čiju stranu da stane, Ciceron se odlučuje da podrži Pompeja i odlazi za njim u Grčku. Nakon bitke kod Farsala 48. god., Pompej je poražen i pokazalo se da je Ciceron napravio pogrešan odabir. Ipak, Cezar mu je dao pomilovanje nakon čega se Ciceron povukao iz političkog života (do smrti Cezara 44. god.).

Ovo pismo je Ciceron napisao 49. god., prije bitke kod Farsala i konačnog raspleta. Zabrinut za dobrobit svoje porodice, a svjestan opasnosti u kojoj se nalazi zbog njega, Ciceron u pismu savjetuje Terenciji šta da radi – da li da ostane ili da ide iz Rima, kao i od koga može očekivati pomoć.

XIV Scr. Minturnis VIII. Kalendas Februarias a. u. c. 705.

TULLIUS TERENTIAE ET PATER TULLIAE, DUABUS
ANIMIS SUIS, ET CICERO MATRI OPTIMAE,
SUAVISSIMAE SORORI S. P. D.

14.14.1.1

Si vos valetis, nos valemus.

Vestrum iam consilium est, non solum meum, quid sit vobis faciendum. si ille Romam modeste venturus est, recte in praesentia domi esse potestis; sin homo amens diripiendam

14.14.1.5

urbem daturus est, vereor ut Dolabella ipse satis nobis prodesse possit. etiam illud metuo, ne iam intercludamur, ut, cum velitis, exire non liceat. reliquum est, quod ipsae optime considerabitis, vestri similes feminae sintne Romae. si enim non sunt, videndum est ut honeste vos esse possitis. quo modo

14.14.1.10

quidem nunc se res habet, modo ut haec nobis loca tenere liceat, bellissime vel mecum vel in nostris praediis esse poteritis. etiam illud verendum est, ne brevi tempore fames

14.14.2.1

in urbe sit. his de rebus velim cum Pomponio, cum Camillo, cum quibus vobis videbitur, consideretis, ad summam animo forti sitis. Labienus rem meliorem fecit; adiuvat etiam Piso, quod ab urbe discedit et sceleris condemnat generum
14.14.2.5

suum.

Vos, meae carissimae animae, quam saepissime ad me scribite et vos quid agatis et quid istic agatur. Quintus pater et filius et Rufus vobis s. d.

Valete.

(Cicero, *Epistulae ad familiares*, 14.14.)

XIV Napisano u Minturni 23. januara 705. godine od osnivanja grada

TULIJE TERCENCIJI I OTAC TULIJI, DVJEMA SVOJIM DUŠAMA. I CICERON
NAJBOLJOJ MAJCI, NAJDRAŽOJ PRIJATELJICI ŽELI SVAKO DOBRO

1 Ako ste vi dobro, i ja sam.

Vaša je već odluka, a ne samo moja, što vam je činiti. Ako se “onaj” namjerava mirno vratiti u Rim, možete ostati kod kuće sigurno za sada. Ako bezumni čovjek namjerava predati razoreni grad, plašim se da nam ni sam Dolabela ne bi mogao dovoljno koristiti. Takođe me plaši to da uskoro ne budemo odsječeni tako da kada budete htjele izaći, neće vam biti dopušteno. Preostaje pitanje, što ćete najbolje same prosuditi, ima li vama sličnih dama u Rimu. Ako pak nema, treba vidjeti možete li vi časno ostati. Kako sada stoje stvari, samo da nam bude dopušteno ova mjesta da zadržimo, moći ćete boraviti vrlo ugodno ili sa mnom ili na mojim založnim dobrima. Treba se plašiti i toga da u gradu uskoro ne nastupi glad.

2 O tim stvarima bih želio da vidite sa Pomponijem, Kamilom i sa onima za koje smatrate da je shodno, na koncu budite jakog duha. Labien je poboljšao situaciju; pomogao je i Pizon jer je iz grada otišao i osudio svog zeta za zločin.

Vi, moje najdraže dušice, što češće mi pišite i šta vi radite i šta se tamo radi. Kvint, otac i sin, i Rufus vas pozdravljaju.

Ostajte zdravo.

(Prevod: Ivana Milošević)

* * *

Za razliku od prethodno analiziranog pisma koje je službeno i formalno i bilo namjenjeno za širu publiku, ovo pismo odiše nježnom i toplom emocijom. Ciceron nam ovdje

otkriva njegovu “slabu” stranu. U pismu upućeno Pompeju, svom političkom saradniku, osjeća se egoistični i narcisoidni stav, a naročito u redovima kojima opisuje svoje zasluge za vrijeme konzulovanja. Uslovi i okolnosti u kojima je ovo pismo Terenciji pisano su uticali na njegovo raspoloženje, a raspoloženje je oblikovalo i jezik i stil pisma i cjelokupni ton.

Na samom početku navodi se mjesto i datum pisanja pisma gdje Ciceron koristi još jednu uobičajenu kraticu a. u. c. *ab urbe condita*. Već u navođenju adresata, u uvodu pisma, čitalac osjeti senzibilitet i osjećajnost Ciceronovu na koju inače nije navikao. Pismo je upućeno *duabus animis suis, matri optimae, suavissimae sorori* gdje riječ *anima, -ae, f.* koristi za tepanje u značenju *dušice, mojim dvjema dušama*, a s istom nježnom emocijom koristi i superlativ *suavissimae*. Takođe u *animis suis* vidimo stilsku figure homojoptoton, a ponavljanjem slova ”t” u *Tullius Terentiae et pater Tuliae*, aliteracijom Ciceron postiže da rečenica zvuči skladno i rimovano. U naslovu adresata navodi i uobičajeni pozdravni izraz u skraćeni S. P. D. sa značenjem *Salutem plurimam dicit*.

Pismo započinje uobičajenom epistolarnom pozdravnom formulom *Si vos valetis, nos valemus*, gdje koristi *pluralis modestae* i umjesto *ego* upotrebljava 1. l. pl. *nos*. U nastavku već vidimo Cicerona, čovjeka, od krvi i mesa – neodlučnog i u dilemi šta je najbolje za njegovu porodicu. Kaže da je odluka o budućnosti Terencije i Tulije zajednička i homojoptotonom prenosi na papir svoju zabrinutost *Vestrum iam consilium est, non solum meum, quid sit vobis faciendum*. Animositet prema Cezaru izražava i izostavljanjem njegovog imena, navodeći samo zamjenicu *ille* (onaj), a misleći na Cezara. U nastavku koristi veznik *sin* (ako li, pak ako) da uvede hipotetički period i spominje izvjesnog Dolabelu. *Publius Cornelius Dolabella* je bio treći Tulijin muž. On se pridružio Cezaru te je mogao donekle zaštititi Terenciju i Tuliju od Cezarovih ljudi.¹⁹ Ciceron se dvoumi da li Terencija i Tulija da napuste Rim ili da ostanu u gradu. Rečenice su kratke i jasne, bez suvišnog kićenja čime Ciceron prenosi i svoje emotivno stanje na papir. Nije mu do suvislosti, želi samo prenijeti poruku što jasnije i kraće. Kaže da se plaši da one, budu li čekale predugo, poslije neće moći izaći iz grada. U rečenici *...vestri similes feminae sintne Romae*, Ciceron vezuje rječcu (enklitiku) *-ne* za glagol *sum, esse, fui (sintne)* za odnosno upitnu rečenicu (*ima li...*), a sintagma *vestri similes* ima značenje vašega ranga, koje pripadaju vašoj klasi. U pismu je primjetna česta upotreba perifrastične konjugacije pasivne i to bezlično (*sit faciendum, videndum est, verendum est*). Zatim Ciceron tješi Terenciju govoreći joj da bi mogle biti sa

¹⁹ Dolabela je pratio Cezara u bitki kod Farsala, Afrike i Munde. Cezar ga je učinio konzulom iako se Antonije protivio. Poslije Cezarove smrti proglašen je neprijateljem države zbog čega je, uvidjevši da izlaza nema, izvršio samoubistvo (imao je tada samo 27 godina).

njim ili na nekom od njegovih imanja, ako se stvari budu odvijale povoljno za njih i ako mu bude dopušteno da zadrži svoju imovinu. Koristi prilog *bellissime* u superlativu kao da želi skrenuti sa sumornog toka misli i ohrabriti i Terenciju da bi sve moglo biti i dobro po njih na kraju. Dva puta ponavlja veznik *vel* u vidu stilske figure anafore, a u sintagmi *nostris praediis* vidimo homojoptoton. Inače, osim kuće u Palatinu, Ciceron je posjedovao i kuće u drugim rimskim gradovima, a takođe i mnoga manja imanja pored važnijih puteva. Ipak, već narednom rečenicom, Ciceron se vraća na svoje prethodno raspoloženje – strah ga je da grad uskoro ne pogodi glad. U svojoj nemoći, savjetuje im da se obrate prijateljima ili bilo kome za koga misle da bi im pomogao. Prvo navodi Pomponija, slavnog Rimljanina, Ciceronovog bliskog prijatelja. Zvali su ga još i *Atticus* zbog dugog boravka u Atini²⁰, a zatim i Kamila, proslavljenog Rimljanina, nazivanog je i drugim Romulom zbog svoje službe domovini. Bio je pet puta diktator, jednom cenzor, triput *interrex*, dvaput vojni tribun. Bio je blizak Ciceronov prijatelj.²¹ Tu rečenicu započinje hiperbatonom *His de rebus* gdje je prijedlog ubačen između pridjeva i imenice. Anaforom i to asindetski ponavlja prijedlog *cum* tri puta ...*cum Pomponio, cum Camillo, cum quibus vobis videbitur consideretis*, što aludira na njegove uzbuđene emocije i odaje utisak očajnog i uplašenog supruga i oca. Dodaje na kraju rečenice i riječi ohrabrenja *animo forti sitis (budite jakog duha)*, koje kao da oslikavaju njegovu nemoć jer osim ohrabrenja, i ne može mnogo više učiniti za njih. Izraz *ad summam – uskoro, ubrzo* je česta kolokvijalna fraza. Ciceron zatim u pismu spominje i Tita Labiena, Cezarovog saborca u galskim ratovima koji je dezertirao iz Pompejeve vojske i ubijen je u bitki kod Munde²², kao i Pizona, oca Cezarove žene Kalpurnije. Bio je konzul 58. godine i pomogao je Ciceronovim neprijateljima, Aulu Gabiniju i Klodiju, da ga protjeraju. Ciceron će ga docnije napasti pred Senatom svojim *De provinciis conularibus*.²³

Pismo završava riječima brižnog i zabrinutog oca i supruga. obraća se Terenciji i Tuliji *meae carissimae animae*, sa stilskom figurom homojoptonom, a sam izraz pojačava upotrebom superlativa *carissimae* i *saepissime* kroz stilsku figure amplifikaciju. Traži da mu pišu što češće i da ga obavještavaju o tome šta one rade i šta se inače u gradu dešava. U dijelu ... *et vos quid agatis et quid istic agatur*, dva puta ponavlja veznik *et* koji je polisindeton i zamjenice *quid* što je anafora, radi pojačavanja izraza, a time i svoje želje da o svemu bude obavješten. Ponavljanjem istog glagola u različitom obliku pojačava stepen osjećanja i Ciceronove uzbuđenosti. Na samom kraju prenosi im pozdrave od Kvinta, oca i sina i

²⁰ OCD, 1968: 601.

²¹ OCD, 1968: 175.

²² OCD, 1968: 383.

²³ OCD, 1968: 580.

izvjesnog Rufa, a moguće je da misli na *Mescinius Rufus*, kvestora u Kilikiji 51. p.n.e. Ciceron ga nekoliko puta spominje u svojim epistulama.²⁴

Pismo završava završnim pozdravom *valete – ostajte zdravo*, što je bio strukturalni element svakog pisma. Ovo pismo ima lični pečat i porodični karakter, ali isto tako je važan dokument koji je obojen društveno-političkom atmosferom.

²⁴ *Ad Att.* VI 3,4; *Ad Fam.* V 20; *Ad Fam.* V 21

3. RETORSKA UMJETNOST

3.1. Historijski razvoj besjedništva do Cicerona

Antička književnost, grčka i rimska čine specifično jedinstvo koje je značajno utjecalo na razvoj cjelokupne svjetske književnosti. Grčka književnost je, pak, najstarija književnost i jedina originalna u smislu da se nije oslanjala na prethodna dostignuća drugih i tuđih književnosti. Rimska književnost je nastala i razvijala se na grčkim uzorima, nekad slijedeći ih, a nekad suprotstavljajući im se. Stoga, o razvoju bilo koje književne vrste u rimskoj književnosti ne možemo govoriti, a da se prethodno ne osvrnemo na razvoj iste u grčkoj književnosti.

Upravo se grčki velikan Homer smatra začetnikom nauke o govorništvu, retorike. On je u svojim epovima tako umješno gradio govore za svoje junake, dijaloge i monologe, koristeći razvijenu tehniku, da s pravom nosi titulu začetnika (IX knjiga Ilijade). U djelu kralj mora imati dar govorništva, ali takođe mora i izoštravati svoju vještinu učeći. Po Homeru, osim talenta, dobar govornik mora biti i školovan.

Period ranog govorništva nam ne ostavlja pisani trag. U VII i VI vijeku p.n.e. za izražavanje političkih misli i dalje je prvi izbor poezija. Situacija se mijenja u V vijeku, u vrijeme demokratskog društva i novonastale slobode, te gradovi poput Atene postaju glavni centri govorništva. Govornička proza vrlo brzo se oblikuje u tri vrste :

- političko govorništvo (genus deliberativum), govor pred narodom podstiče na korisno i odvraća od štetnog
- sudbeno govorništvo (genus iudiciale), govor pred sudom koji optužuje ili brani
- epideiktičko govorništvo (genus demonstrativum), govor na javnim zborovima koji hvali ili kudi.

Međutim i dalje direktnih pismenih tragova ovakvih govora nema jer još uvijek se ne smatra književnom vrstom, te tragove nalazimo samo posredno, putem tragedija. Atenski epitaf, nadgrobni govor pohvalnog karaktera nam je nešto poznatiji, te se zna da je sadržavao pohvalu države, predaka, samog preminulog i utješne riječi za porodicu.

Govori, kao književna vrsta, počinju se smatrati tek sa pojavom sofista. Njihova kritika religije i morala, viđenje društva zasnovano na racionalnim temeljima, dobili su sjajno uporište u proznim oblicima, a naročito u epidiktičkim govorima. Sada namijenjeni široj

publici, s jakom subjektivnošću i ciljem uvjeravanja, oni postaju oružje u tretiranju političkih i moralnih pitanja. Sofističko učenje podrazumjeva „govoriti dobro i uvjerljivo“ što je utrla put nastanku nove prozne discipline, nauke o govorništvu, retorike (Tronski 1951: 211-212).

Sicilijanski sofista Gorgije (483–375. god.) je prvi pokušao da postavi teoriju i pravila građenja i argumentacije sudbenog govora. On smatra da je zadatak govora da zavara, očara slušaoca, a karakteristične za njegove govore su brojne metafore i tzv. Gorgijine figure – „rašćlanjivanje rečenice na dijelove jednaka opsega, koji su među sobom dovedeni u vezu smisaonim suprotstavljanjem i glasovnim ponavljanjima, osobito na kraju svakog dijela, gdje čine neku vrstu rime“ (Tronski 1951: 212). Može se zaključiti da proza govora iz ovog perioda, iako jeste bila proza, ipak je vrlo bliska bila poeziji sa svojim glavnim karakteristikama - prozni ritam, Gorgijine figure i metaforičnost.

U Ateni krajem V i početkom IV vijeka djeluje vrlo plodan govornik Lisije (umro oko 380. god.). Njegovi govori još uvijek se ne odlikuju proznim ritmom, a velike zasluge ima za pisanje sudbenih govora. Međutim i prije njega, sudbeni govori imaju utemeljen način pisanja i sastoje se iz četiri dijela – uvod, razlaganje, dokazivanje i zaključak. Uvod i zaključak su bili najšire tematike – najmanje su bili u vezi sa temom suđenja, a sadržavali su neke opće formule koje su se mogle primijeniti na mnoge slučajeve, te su se čak pojavile i zbirke uvoda i zaključaka. Lisija je bio „logograf“ – profesionalni pisac govora. Pisao ih je za druge, što je bilo vrlo značajno zanimanje s obzirom na to da je praksa na sudovima tada bila takva da su sve stranke (i tužitelj i tuženi) same govorile u svoje ime, a često su to bili nepismeni ili nedovoljno obrazovani ljudi (Tronski 1951: 213). Upravo to daje Lisiji na značajnosti – on za svakog svog klijenta piše govor prilagođen njemu, njegovom položaju i kulturnom nivou, oslikavajući karakter svog klijenta u najboljem mogućem svjetlu pred sudom. Smatra se da je napisao preko 400 govora, od kojih je do nas došlo 34 iz perioda 403- 380. god.

Prva retorska škola u Ateni otvara se oko 390. godine zahvaljujući njenom osnivaču Isokratu (436–338. god.). Isokrat je karijeru započeo takođe kao logograf, ali ubrzo otvara školu u kojoj se uče osnove retorike kao discipline koja počiva na moralu i državničkoj mudrosti, koja parira filozofiji i treba da zamijeni pjesništvo. Svoje misli izlaže u govoru „Protiv sofista“. Isokrat takođe kupi i zasluge za početak izdavanja epidiktičkih govora kao političkih pamfleta. U Panegiriku („Govor na svehelenskom zboru“) hvali Atenu i poziva grčke države na ujedinjenje. Što se njegovog stila tiče, nalazi se između Gorgije i Trasimaha – umjereno koristi stilske figure i piše ritmovanu prozu, a zahvaljujuće svom izbjegavanju zijeve /hijata bio je vrlo poštovan i priznat.

Najveći predstavnik atičkog govorništva i najistaknutiji umjetnik javnog govora u

doba grčke nezavisnosti bio je Demosten (384–322.god.). Oličenje je borbe za nezavisnost grčkih država i za očuvanje polisa, a žestok zagovornik borbe protiv makedonskog kralja Filipa i njegovog utjecaja. Njegovi sudbeni govori se odlikuju „živim razlaganjem, u kojem gdjekada ima humora, i vještom argumentacijom“ (Tronski 1951: 216). Njegova proza se odlikuje ritmom, a za svako raspoloženje pronalazi odgovarajući ton. Upravo po ugledu na Demostena i njegove „Govore protiv Filipa“ (Filipike, 351-340.) i Ciceron će napisati svoje *Orationes Philippicae*. Kako u Filipikama, tako i u „Olintskim govorima“, Demostenova govornička vještina doseže svoj vrhunac.

Nakon borbe za nezavisnost polisa, političko govorništvo se utišava, a sve je manja popularnost i sudbenih govora s obzirom na to da sudbeni proces više nije oružje političke borbe. Ostaju u upotrebi samo epidiktički govori i to u svrhu veličanja i hvalisanja kralja i njegove uloge.

Razvijaju se dva stila govora o kojima je u ovom radu već bilo riječi – azijski u III vijeku (po maloazijskim govornicima koji su ga uglavnom promicali) i aticistički nešto kasnije, u II vijeku, kao pandan azijskom. Azijski, najjednostavnije rečeno je karakterisala pretjerana ornamentika, duge sentence, periode vezane ritmom tako da je govor ličio na pjevanje. Suprotno njemu, aticisti su zagovarali jednostavnost i jasnoću govora, bez pretjeranih ukrasa. Međutim, oba stila su prakticirana samo formalno dok se jedino na Rodu, jedinjoj demokratskoj državi helenističkog vremena, čuvao i prakticirao „rodski stil“ koji se nalazio između azijskog i aticističkog (Tronski 1951 : 274).

Kada je riječ o rimskom govorništvu, ono se razvijalo pod utjecajem grčkog. Grčka kultura je s širenjem rimske republike prema istoku, nakon drugog punskog rata, sve više utjecala na rimski svijet. Bogatstvo Rima je privlačilo, ne samo grčku aristokratiju, obrazovane slojeve društva, već i običnog čovjeka. Mnogi filozofi i govornici dolaze u Rim i poučavaju mlade Rimljane svojim učenjima. Tako znamo da je Ciceron slušao u Rimu Apolonija Molona s Roda i akademičara Filona iz Larise.

Kao najglasniji predstavnik onih koji su bili protiv širenja grčkog utjecaja i za očuvanje tradicionalnih vrijednosti i starorimskog načina života bio je Marko Porcije Katon (234–149.god.p.n.e.). Plodonosan i u književnosti, Katonovo prvo zvanje je ipak bilo politički/ državni službenik. Zastupajući glasno svoj konzervativni način razmišljanja, Katon je pisao ono što je živio, u čemu i jeste njegova posebnost. Sam Ciceron, hvaleći ga, kaže da je Katonovo govorništvo od velike vrijednosti jer predstavlja „slaganje srca i razuma, ubjeđenja i riječi“. Napisao je preko 150 govora, od kojih je do nas došlo oko 80, fragmentarno sačuvanih. To su uglavnom sudbeni i politički govori. Ipak, Katon i u svom

stilu, kao i u životu, donekle popušta pred grčkim utjecajem i prihvata umjereni helenizam, te pored kratkih rečenica i nezgrapne proze, u njegovim govorima možemo naći i duge, komplikovane periode karakteristične za grčko govorništvo (Budimir- Flašar 1986:136).

U I vijeku se, pored filozofije, koja se nekako podrazumjevala kao obavezno štivo za mladog učenjaka, javlja i retorika koja odgovara na zahtjeve nove kulture u obje svoje funkcije – i kao nauka o govorništvu i kao „popularno izlaganje osnova etike robovlasničkog društva“ (Tronski 1951:380). Retorika je zapravo zahtjevala znanja iz različitih oblasti – od književnosti, nauke, politike itd., pa sve do svakodnevnih dešavanja u vezi sa konkretnom temom govora. Značaj skupštine i suda raste, kao i političkog govora. Stara aristokratija retorsko obrazovanje temelji prvenstveno na grčkim uzorima, a tek onda latinskim. Dvojezičnost takvog obrazovanja ga je činila dostupnim malom broju ljudi.

Nasuprot njima, narodna stranka ističe latinske retore (*rhetores Latini*) i svoje uporište traži u njima. „Retorika Hereniju“ (oko 89. god.) je rasprava latinskih retora koja je došla i do nas, te nam daje prikaz helenističko-rimskog retoričkog sistema.²⁵ Pisana je latinskom terminologijom i navođeni su latinski primjeri.²⁶ Pravi autor je nepoznat, rukopisna tradicija pripisuje Ciceronu, a neki retoru Kornificiju. Ciceronovo djelo „O iznalaženju tema za besjedu“ (*De inventione*) nazivali su starom retorikom (*Rhetorica vetus*), a Retoriku Hereniju – novom retorikom (*Rhetorica nova*) (Vratović, 1977: 231).

U doba republike govor doživljava svoj vrhunac i postaje najvažniji književni oblik tog razdoblja. Osim političkog govorništva koje cvjeta tokom krize rimske republike, jednako značajni su i sudski govori budući da su bili politički obojeni. Ciceron u „Brutu“ ističe Emilija Lepida Porcinu, konzula iz 137. god. kao prvog rimskog govornika, a krajem II vijeka poznati govornici su i braća Grakhi, prvenstveno Gaj Grakho. Njihovo obrazovanje se temelji na grčkim izvorima, a stil se približava azijanskom, sa ritmičkom prozom često čak praćenom frulom. Ipak, rimski govornici su zadržali realnost u svojim govorima, uprkos izraženoj gestikulaciji. Ipak, glumački momenat i preuveličavanje izraza ostaje rezervisano samo za grčke govornike.

Doba od braće Grakho do Cicerona je bilo burno za rimsku republiku, posebno na unutrašnjem planu koje je obilježilo mnoge reforme, razni ratovi, ustanak robova i građanski rat. U takvoj političkoj atmosferi je cvjetalo političko govorništvo.²⁷ Govornička vještina i

²⁵ *Rhetorica ad Herennium* anonimnog autora je priručnik koji pruža samo praktična uputstva, ne bavi se naučnom problematikom, niti grčkim teoretisanjem. Priručnik se sastoji od četiri knjige i posvećen je nekom Gaju Herenijumu.

²⁶ Prvi predstavnik latinske retorike sa latinskom terminologijom bio je Lucije Plocije Gal.

²⁷ Prikaz govorništva iz tog doba nalazimo u Ciceronovom retorskom spisu „Brut“ (Vratović, 1977: 231).

talenat se upotpunjuju sad i znanjem stečenim u retorskoj školi, te se izgrađuje ne samo govorničko umjeće, nego se oblikuje i latinska umjetnička proza. Ciceron je veoma cijenio Gaja Grakha zbog njegovog govorničkog umjeća i obrazovanja. U mladosti je na rimskom forumu slušao Marka Antonija i Lucija Licinija Krasa koje je stavio i kao glavne učesnike dijaloga u svom retorskom spisu „O govorniku“ (*De oratore*).

U doba republike živi i stvara i najveći majstor govorništva, otelotvorenje sinteze rimske i grčke kulture čija će bogata ostavština za potomke postati primjer i uzor latinske proze i latinskog jezika, Marko Tulije Ciceron.

3.2.Ciceronovo retorsko umijeće

O Ciceronu najviše doznajemo iz njegovih pisama, ali nisu ga proslavila pisma, već su ga proslavili njegovi govori. Govore je držao u sudu, skupštini i senatu, potom ih je dotjerivao i obrađivao, te objavljivao. Sastavio ih je preko stotinu od kojih neki nisu ni održani. Pojedini govori se mogu posmatrati samo u kontekstu istorijskih događaja, te advokatske i političke karijere Ciceronove. Govor *Pro Sexto Roscio Amerino* (Za Roscija Amerina), održan 81. god. p. n. e., smatra se za početak klasične latinske proze.²⁸

Čuveni profesor retorike Kvintilijan smatrao je Cicerona za prvog pravog primjera školovanog besjednika, koji je znao upravljati ljudskim dušama. Za razliku od najvećeg grčkog govornika Demostena, Ciceron je, osim vještine i talenta za govorništvo, imao i široko obrazovanje iz književnosti i filozofije. To obrazovanje mu je u mnogome poslužilo za pisanje njegovih govora koje je većinu dotjerivao i sam objavljivao, kao što su između ostalog i govori *In Catalinam* koje je držao kao konzul. U govoru *Pro Arhia poeta* sam Ciceron ističe koliki su značaj za njega i za njegovo besjedništvo imali pjesništvo i književnost. Pored vanrednog umjetničkog i retorskog dara Ciceron se posebno zanimao za teoriju i naučnu problematiku, te se već u ranim svojim besjedama trudio da obradi materijal prema uzoru na grčkog teoretičara Hermagoru. Ta potreba za helenističkim uzorima našla je svoj odjek u njegovoj klasičnoj prozi, kao i u kompoziciji njegovih govora i dijaloga.

Budući da je studirao praktičnu i teorijsku retoriku, Ciceron je svoja znanja iz te oblasti prenosio kako u svoje govore, tako i u svoje retorske spise. Studiranjem i prevođenjem grčkih retorskih udžbenika nije samo slijepo slijedio svoje uzore, već se u njegovim retorskim

²⁸ Retorika je bila zastupljena ne samo u klasičnoj latinskoj prozi, već i u poeziji. Sve više je od filozofije preuzimala primat u vaspitanju omladine. Retorika je sveprisutna u drami i istoriji (Salustije, Livije, Tacit), u elegiji kao opšta retorska mjesta, te kod Vergilija i Horacija.

spisima može zapaziti i izvjesna samostalnost i snalažljivost. Upravo zbog toga njegovi spisi o besjedništvu, osim stručnosti, imaju i izvjesnu rimsku originalnost čiji je nosilac upravo Ciceron. Prevedeći grčke filozofske spise usvojio je grčki humanizam kojem je dao rimski kolorit, prenio ga u rimsku sredinu, pretvorio u rimsku obrazovanost i vezao za rimsko predanje. Upravo je na toj grčkoj misli više nego na retorskoj školi počivala njegova besjednička veličina.

Najveće umjetničko postignuće Ciceronovo su njegovi govori sastavljeni za sud i Senat, nastali kroz njegov advokatski posao i u okviru njegove političke borbe.

3.3. Jezik i stil Ciceronovih govora

Zahvaljujući stečenom retorskom, književnom i filozofskom obrazovanju Ciceron je stvorio proznu normu u rimskoj književnosti, koja će biti zastupljena i mnoge vijekove kasnije u evropskoj književnosti. Uz svo znanje uložena je i veliki njegov trud, kao i umjetnički talenat. Bio je vrijedni učenik čuvenog filologa Elija Stilona i grčkog retora Apolonija Molona što je u izvjesnoj mjeri imalo uticaja na njegov jezik i stil.

Svakodnevno je prevodio grčke tekstove na latinski i obrnuto što je doprinjelo njegovom bogatom retorskom i frazeološkom vokabularu, koji je različito koristio za različite prilike, ovisno o vrsti govora i o publici koja ga sluša. Njegova *aurea mediocritas* (zlatna sredina) između suhoparnog aticizma i bombastičnog azijanizma se ogledala u grandioznim, dugačkim i ritmovanim periodama sa smišljeno odabranim i raspoređenim riječima. Mada je u svom prvom govoru *Pro Sexto Roscio Amerino* (Za Seksta Roscija Amerina) podlegao prebujnom azijanizmu, kasnije je u patetičnim govorima *In Verrem* (Protiv Vera), kao i u *Pro Milone* (Za Milona) stilski se vratio umjerenom azijanizmu.

Latinski jezik Ciceronovih govora je prepun ritmovanih perioda, čija gibkost je doprinosila govorničkoj prodornosti koja je imala za cilj postići psihološki efekat kod slušaoca. Rečenice se prepune govorničkog patosa od strasti i ljutnje do sreće i oduševljenja. U sred misaone strogosti nije izostala ni fina šala ili blagi sarkazam. Ciceron je i svojim djelima i teorijskim proklamacijama zastupao jezički purizam kao jednom od odlika njegove stilistike.²⁹

U Ciceronovim govorima ponegdje se može uočiti njemu svojstvena stilska dosjetljivost i *urbanitas* – duhovita gradska ljubaznost što je posebno oživljavalo govore,

²⁹ Također, i Gaj Julije Cezar je, iako suprotne govorničke struje (aticističke), bio pristalica jezičkog purizma.

privlačilo pažnju slušatelja i unosilo duh samog govornika.

Neki govori su prepuni retorskih i stilskih figura koje su imale za cilj da prenesu govornikovu ekspresivnost i njegovo stanje duha i odnos prema onom što govori. U govorima se mogu prepoznati figure misli, figure dikcije, figure konstrukcije, figure diskursa i figure riječi. Bogatstvo stilskih figura koje Ciceron koristi u svojim djelima je ogromno. On je uspjevao premostiti jaz između svoje namjere u govoru i učinka tj. reakcije koju je izazivao kod slušatelja, te na taj način svoje govore dovodio do retorskog savršenstva. Inače, način i poznavanje retorskih figura su govorile o kvaliteti samog govornika, kao i o njegovom obrazovanju jer Ciceron retoriku nije shvatao kao jednostavnu vještinu uvjeravanja, nego je njezinu svrhovitost gledao i u rječitosti (Župarić 2019; 72).

Ciceronov govornik treba biti široko obrazovan, a takođe i detaljno informiran o svakodnevnim političkim, ekonomskim i društvenim prilikama. Stoga retorika prevazilazi granice filozofije ili književnosti ili bilo koje druge nauke jer ona obuhvata sve njih i što govornik više zna to je vještiji i u stvaranju besjeda. Nadalje, dobar govornik ima tri zadatka – da pouči (*docere*), da zabavi (*delectare*) i da doda dozu ironije u svoj govor. Govornik, naime, ima zadatak da skupi građu kojom će poduprijeti svoje argumentacije i tvrdnje, te izložiti ih na zanimljiv i živahan način. To je ujedno i drugi zadatak – ne gubiti interesovanje slušatelja suhoparnim, preukrašenim rečenicama niti arhaičnim i rijetkim izrazima. Publika mora biti u stanju da razumije ono što se govori, a sadržaj treba da potakne emocije u slušatelju.³⁰

Ciceronov stil se razvijao s vremenom, pa je od mladalačkog perioda koji i on sam naziva *juvenilis redundancia* (mladalačka obilatost), prelazi na umjereni rodski stil, da bi u zrelim godina Ciceron bio mišljenja da se stil mora prilagođavati temi, te da dobar govornik koristi stil na tri razine (*tripartita varietas*): skromna, srednja i visoka. Ostale karakteristike Ciceronovog zrelog stila su obilata upotreba hipotakse tj. velike razgranatosti subordinata, ali uvijek zadržavajući jasnoću i jednostavnost na način da slušatelj, bez obzira na duge rečenice, može pratiti i shvatiti rečeno; zatim osobina periode *concinnitas* (dopadljivost, kičena elegancija); upotreba paralelnosti i kontrasta, te *varietas* (raznolikost, promjenljivost) tj. različito suprotstavljeno mišljenje (Župarić, 2019: 77). Osim hipotakse u govorima se mogu naći i kratke, jednostavne rečenice koje su tu da razbiju „monotoniju“ i da iskažu bliskost govornika sa publikom, kao da se govornik obraća upravo publici, a ne sudu. Da bi bio bliži publici i pridobio ih, a u ovome vidimo koliko je Ciceron poznao psihologiju čovjeka i

³⁰ Cic. *De oratore*, Lib. I. XXVIII 128: *In oratore autem acumen dialecticorum, sententiae philosophorum, verba prope poetarum, memoria iuris consultorum, vox tragoedorum, gestus paene summorum actorum est requirendus.* (Od govornika se pak traži oštroumlje dijalektičara, misli filozofa, riječi gotovo kao u pjesnika, pamćenje odvjetnika, glas tragičara, gestikulacija gotovo kao u najboljih glumaca).

kakve je manipulatorske sposobnosti imao, znao je koristiti ironiju, komiku i ismijavanje, te svoje protivnike predstaviti kao moralno „niske“ osobe slabih karakternih crta.

Ciceron je svoje govore gradio sa takvom preciznošću, pažnjom i pedantnošću, baš onako kako je smatrao da treba da se gradi i ličnost čovjeka. Osim pretjerane samodopadljivosti i želje za slavom i popularnošću koju bi mu možda neki mogli zamjeriti, za Cicerona se može reći da je bio iznimno ispravna i moralna ličnost, čije stavove je rijetko šta i ko mogao poljuljati. To je ono što on pokušava utkati i u svoje govore, kroz stil i jezik – pročišćavajući stil do gotovo geometrijskih obrisa i prakticirajući jezički purizam. Jezički purizam/ ciceronizam, kako je već prethodno objašnjeno, podrazumjeva izbjegavanje grecizama (osim ako ne postoji latinski ekvivalent), izbjegavanje rijetkih riječi i arhaizama, izbjegavanje termina familijarnog tona koji je karakterističan za pisma, ali se izbjegava u govorima, rijetka upotreba deminutiva (i ako ih koristi koristi ih s dozom podsmijeha i uvrede), pravilna upotreba gramatike, a sve s ciljem zadržavanje pažnje slušatelja na onom što je sadržaj govora. Vrlo često koristi i *pluralis modestae*, da bi, tobože, izbjegao isticanje sebe i svojih zasluga, ali je vrlo poznato da je Ciceron bio hvalisavac – naročito je isticao svoje zasluge u otkrivanju Katilinine urote.

Jasnoću i jednostavnost Ciceron zadržava i u strukturi govora, te se drži podjele strukture na pet elemenata:³¹

- inventio (pronalazak odgovarajuće građe)
- collocatio/dispositio (raspored građe – kako rasporediti dokaze i činjenice)
- elocutio (usavršavanje stila i jezika, kićenje govora, upotreba figura i vrsta stila- uzvišen, nizak ili srednji)
- memoria (učenje govora napamet)
- pronuntiatio/habitus (izraz, gestikulacija, držanje tijela)

³¹ *De oratore*, Lib. II, xix 79

3.4. In Catilinam oratio secunda

3.4.1. Povijesni kontekst

Lucije Sergije Katilina (Rim 108. god. p.n.e.), plemićkog porijekla, bio je Sulin pristaša u toku čije vlasti se bogato okoristio i stekao ugled okrutna i loša čovjeka. Za vrijeme svoje pretorske službe u Africi (68. god. p.n.e.) bio je čak i optužen za iznuđivanje, ali je bio oslobođen tih optužbi. Imao je potporu Krasa i Sulinih veterana, te je uz njihovu podršku tri puta se kandidovao za konzula (64 – 62. god. p.n.e.), svaki put bezuspješno, a velikim dijelom zahvaljujući Ciceronu i Senatu čiju je podršku Ciceron imao. Katilina je 63. godine predstavio svoj program reformi namijenjenih smanjenju dugova u svojoj kampanji za konzula na šta je Senat odgovorio kandidovanjem Cicerona, prvog kandidata koji nije poticao iz plemićke porodice. Ciceron se već proslavio kao vješti govornik i čovjek kog nije bilo strah suprotstaviti se čak ni Sulinim pristašama (*Pro Sexto Roscio*), te je Senat njegovu elokventnost i karakterne osobine vidio kao sjajan način za kontrolisanje skupština u dugim sporovima karakterističnim za to razdoblje. Ciceron je izabran za konzula te godine, na veliku, ali potajnu ogorčenost Cezara, Krasa i samog Katiline. I prije nego je Ciceron preuzeo službu konzula, Cezar i Kras, preko tribuna Servilija Rula, guraju agrarni zakon za raspodjelu državne zemlje koju bi kontrolisala komisija od deset članova. Članovi komisije su trebali biti upravo Cezar i Kras i na taj način bi se okoristili tim zakonom i stvorili široko polje moći s ciljem da svog protivnika Pompeja drže što dalje. Ciceron se glasno i vrlo rječito protivio tom zakonu i spriječio je njegovo provođenje. Osim toga, „stao je na žulj“ svojim protivnicima i protivljenjem vraćanju izgubljenih prava djeci proskribiranih Sulinih pristaša kao i povećanjem kazne na deset godina izgnanstva za spletkarenje na izborima.

Već naredne godine (62. god. p.n.e.) slijedi drugi pokušaj i kandidatura Katiline za konzula sa još rigoriznijim i radikalnijim programom o raspodjeli državne imovine kojim je privukao na svoju stranu siromašne, lišene nasljedstva, stalež malih privrednika kao i veliki dio aristokratske mladeži kojoj je socijalni program zvučao humano i ispravno. Ciceron se protivi tom programu ističući da bi takva podjela poremetila tradicionalne imovinske odnose i, kao i prethodne godine, uz podršku Senata i Skupštine i ovaj put izvojeva pobjedu. Katilina je poražen i najavljuje rušenje postojeće vlasti, kao i ubistvo konzula na dužnosti, kao i Cicerona. Ciceron je u to vrijeme ispod toge nosio zaštitni oklop, a pripadnici plemstva su uza se imali zaštitare što govori koliko je ta prijetnja ozbiljno shvaćena i koliko je Katilina bio opasan. Cezar i Kras su se mudro držali po strani, čekajući da vide dalji razvoj situacije.

Ciceron o samoj uroti i državnom udaru je saznao od ljubavnice jednog od zavjerenika, te ne čekajući da skupi dokaze, jer je stvar bila hitna, drži u senatu prvi od svojih četiri govora protiv Katiline. Katilina bježi u Etruriju i sprema se za napad, a petoro zavjerenika i Katilinih pomagača biva osuđeno na smrt uz podršku Senata. Jedino je Cezar istakao da je ta procedura zapravo nelegalna i da krši prava građanina da se pozove na narod na što je Ciceron odgovorio da su se sami zavjerenici svojim ponašanjem stavili izvan zakona.

Konzulska vojska se sukobila sa Katilinom i pobunjenicima u okolini Pistorija, Katilina je poražen i ubijen u samoj bici, a Ciceron je za svoje zasluge u otkrivanju te urote nazvan *pater patriae*.

Ciceron je 63. godine, kao konzul, održao četiri politička govora *In Catilinam* (Protiv Katiline) i to: I i IV govor je održan *in senatu*, a II i III govor je održan *ad populum*.³² Prvim je govorom ubrzao Katilinim odlazak iz Rima, drugim i trećim je okrenuo narod protiv zavjerenika, a četvrtim je uvjerio senatore da se zavjerenici najoštrije kazne. Za potrebe ovog rada izabrali smo za jezičko-stilsku analizu drugi njegov govor, održan pred narodom, gdje je retorskom vještinom uspio uspostaviti prikriveni dijalog sa publikom bez obzira na jezičke i stilske razlike između njega i običnih ljudi. U govorima održanim pred narodom (II i III), u želji da što bolje predstavi realna dešavanja i iznese dokaze, unosi mnogo više emocija. Stil mu je manje artističan, prilagođen širokim narodnim masama kako ih svojim superiornim obrazovanjem ne bi uvrijedio, za razliku od govora održanih senatorima.³³ Drugi govor protiv Katiline više liči na pamflet, nego na politički govor, a u jednom dijelu je epideiktičan kada govori u slavu svoju i svog konzulata. Svi Ciceronovi govori, a posebno drugi, su obojeni njegovim ličnim duhovnim stanjem. Pokazuje se kao istinski branitelj ljudi i domovine i vrlo sugestivno djeluje na slušatelje koje emocionalno uvjerava i potiče na akciju što dokazuje njegovo majstorstvo psihagogije.³⁴

3.4.2. Struktura i sadržaj govora

Govori su se sastojali od uvodnog dijela (*exordium, proemium*) u kom su uravnotežene i zaokružene periode sa jednostavnijim vokabularom, zatim slijedi izlaganje predmeta

³² Prvi govor protiv Katiline održan je pred senatorima 08. 11. 63. u hramu Jupitera Statora, drugi govor je održan pred narodom na Forumu 09. 11. 63., treći govor je također držao pred narodom na Forumu 03. 12. 63., a četvrti pred senatorima u Konkordijinu hramu na Forumu 05. 12. iste godine.

³³ Govori koje je držao pred senatorima (I i IV) su sofisticiraniji gdje je do punog izraza došla njegova široka obrazovanost, pa se u njima može naći puno istorijskih primjera, tumačenja iz oblasti prava, kao i filozofskih promišljanja.

³⁴ Kvintilijan (*Inst. orat.* XI, 1, 85) za njega kaže: *summus ille tractandorum animorum artifex*.

(*narratio*) gdje se najčešće služi jednostvanim stilom, bez suvišnih retorskih i stilskih ukrasa (*genus subtile*). Potom ide dokazivanje (*argumentatio*) u kom stil ovisi o predmetu koji se izlaže, pa može da varira od najjednostavnijeg do strasnog kad se zalaže za državu i njene građane i njihovo dobro. Tu je česta upotreba ironije, duhovitosti i fingiranih dijaloga. Na kraju, u zaključku (*peroratio, conclusio*) nailazimo na veoma uzvišen stil (*genus grande*) sa kratkim rečenicama punim patosa i retorskih figura.

Drugi govor protiv Katiline se sastojao iz uvoda (c. 1) (*exordium*) gdje se vidi Ciceronovo zadovoljstvo što je Katilina napustio Rim i gdje je prikriiveni sukob eskalirao u otvoreni rat. Dokazivanje (*argumentatio*) se može podijeliti na dva dijela. U prvom dijelu (c. 2-7) Ciceron opravdava svoje postupke po pitanju Katilinine zavjere i kazuje da će Katilinine saučesnike motriti i ukoliko ostanu u gradu moraju da podnesu određene posljedice zbog te svoje odluke. Pri tome podsjeća narod na Katilinine zločine i loše karakterne osobine njegovih pristaša. Osvrće se i na neke popularne koji su ga optužili za Katilinino progonstvo. U drugom dijelu (c. 8-12) Ciceron dijeli zavjerenike na različite kategorije ljudi. Po njegovom mišljenju prvoj kategoriji pripada bogat sloj ljudi koji je zapao u dugove, pa su mislili na taj način postići oprost od dugova. Drugu kategoriju su činili oni koji su se nadali visokim položajima, treću prezaduženi Sulini veterani u kolonijama. U četvrtoj kategoriji su špekulanti, petoj svakojaki razbojnici i u šestoj slabići, učesnici u Katilininim orgijama. Zatim hrabri narod ističući snagu državne vojske nasuprot bezbožnih Katilininih pljačkaša. Zavjerenicima, koji su ostali u gradu, prijeteći poručuje da će osjetiti moć države i rimskih magistrata ukoliko se ne primire. U zaključku (13) (*peroratio*) Ciceron zaziva bogove da brane hramove i kuće i traži od naroda da ih moli da odbrane najsjajniji grad (Ciceron, 2016: 80-81).

Svaki dio ovog govora ćemo na nakoliko rečeničnih primjera jezičko-stilski analizirati kako bismo uvidjeli koji su to sve retorski artizmi tehnicizmi upotrijebljeni tako karakteristični za najvećeg govornika svih vremena.

3.4.3. Jezičko-stilska analiza Ciceronovog drugog govora protiv Katiline

Kakvo i koliko je bilo Ciceronovo retorsko umijeće možemo uvidjeti na odabranim primjerima iz njegovog drugog govora protiv Katiline. Govor je pun emocionalnog naboja i strasti usmjerene protiv Katiline i njegovih pristaša. Osim toga, ovaj govor je i svojevrsno Ciceronovo pravdanje pred narodom zbog odluke o progonstvu Katiline iz Rima. Svojim argumentovanim govorom o karakteru zavjerenika i njihovog vođe Ciceron želi da pridobije

naklonost običnog puka. U govoru nije izostalo ni isticanje vlastitih zasluga prema državi.³⁵ Također, kao vješt govornik i dobar poznavalac psihologije mase sugestivno djeluje na publiku govoreći o prosperitetu države i svom konzulatu koji bi se proslavio protjerivanjem Katiline i ostalih zavjerenika.³⁶ Ciceron svoj govor pred okupljenim narodom započinje sljedećim riječima:

Tandem aliquando, Quirites, L. Catilinam furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem, vobis atque huic urbi fero flammaque minitantem ex urbe vel eiecimus vel emisimus vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus. Abiit, excessit, evasit, erupit. Nulla iam pernicies a monstro illo atque prodigio moenibus ipsis intra moenia comparabitur. (Cicero, In Cat., II 1)

Jedva smo se jedared, Kviriti, oprostili Lucija Katiline, koji pun bijesa i pomame porokom diše, domovini svojoj grešan propast namenio, vama i gradu ovom mačem i ognjem zagrazio, oprostili smo ga se, bilo da smo ga izbacili iz grada, bilo da smo ga istjerali, bilo da je sam od svoje volje otišao, a mi mu samo sretna puta poželjeli (Jovanović, prema: Budimir-Flašar, 1986: 260).

Govor Ciceron počinje obraćanjem rimskom narodu nazivajući ih Kvirićani (*Quirites*), kako su govornici oslovljavali građane u javnosti.³⁷ U nastavku dugačke rečenice prelazi odmah na Lucija Katilinu i opis njegove tako nastrane i mračne ličnosti. Kako bi na slušatelje prenio što snažniji emocionalni efekat, poslužio se raznim stilskim figurama. Tako on u jednom dahu nabraja sve Katilinine loše osobine koje su date u gradaciji, pojačanoj zvučnim efektom homojoptonom prisutnim u participima prezenta: *L. Catilinam furentem audacia, scelus anhelantem, pestem patriae nefarie molientem... fero flammaque minitantem*. Glagol *anhelo* 1. – *dahtati* , koji je u rečenici u part. prez. upotrebljen kao trop u metonimijskom značenju *revno o čemu misliti*. Također, i u izrazu *pestem patriae*, gdje osim aliteracije glasa *p* značenje imenice *pestis, is, f.* – *smrdež* je uzeto metonimijski u apstraktnom značenju *nesreća*,

³⁵ Cf. Cic. In Cat., II 9: ... *ut desperent se id, quod conantur, consequi posse; primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere rei publicae;* „... da se okane nade kako mogu postići ono što pokušavaju; prije svega da sam ja budan, da sam ovdje, da skrbim o državi;“ (Ante Podrug, 2016: 101)

³⁶ Cf. Cic. In Cat., II 5: *Hunc vero si secuti erunt sui comites, si ex urbe exierint desperatorum hominum flagitiosi greges, o nos beatos, o rem publicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei!* „Ako mu drugari odu za njim, ako izađe iz grada ta grešna rulja očajnika, ala ćemo mi sretni biti, blago si nam državi, ala će se moj konsulat proslaviti!“ (Jovanović, prema: Budimir-Flašar, 1986: 261)

³⁷ Ovaj naziv za rimske građane se izvodi od Romulovog nadimka *Quirinus*, po starorimskom bogu rata ili od sabinskog grada *Cures*.

propast. Cijeli opis Katilinine ličnosti je ubačen kao apozicija, iza koje slijedi nastavak rečenice sa glavnim glagolima koji govore o aktivnosti samih građana usmjerenih prema Katilini. Glagoli su pojačani anaforam radi naročitog isticanja svakog pojedinačno: *vel eiecimus vel emisimus vel ipsum egredientem verbis prosecuti sumus*. Istim završecima u 1. l. pl. ind. perf. postignut je homojoteleuton koji daje na neki način cijeloj rečenici rimu. Rečenica koja govori o Katilininom odlasku iz grada je kratka, sastoji se od četiri glagola, tj. predikata koji su svi redom 3. l. pl. ind. perf. akt., pa zbog istog završetka čine homojoteleuton *Abiit, excessit, evasit, erupit*. Gomilanjem ovih glagola sličnog značenja stvara emocionalnu figuru tautologiju koja pokazuje Ciceronovo uzbuđeno stanje povodom Katilininog odlaska, a uzbuđenje dodatno pospješuje asindetonsko nabranje izgovoreno u jednom dahu. Osim toga ovo ponavljanje je imalo za cilj pojačavanja utiska i emocije.³⁸ Kao zaključak ovoj rečenici Ciceron slavodobitno završava misao da je Katilininim odlaskom nestala i opasnost po sam grad. Tu imamo igru riječi izraženu kroz figuru poliptoton *moenibus ipsis intra moenia*, naglašavajući imenicu, koja je ovdje sinegdoha gdje se dio tj. *zidine* uzimaju umjesto cjeline, tj. metonimija za *grad*.

* * *

U dokazivanju (*argumentatio*), u njegovom prvom dijelu, Ciceron svoje postupke pravda podsjećajući široke narodne mase na Katilinine zločine. To se jasno vidi iz sljedećih rečenica:

Uno me hercule Catilina exhausto levata mihi et recreata res publica videtur. Quid enim mali aut sceleris fingi aut cogitari potest, quod non ille conceperit? Quis tota Italia veneficus, quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis testamentorum subiecto, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quae mulier infamis, quis corruptor iuventutis, quis corruptus, quis perditus inveniri potest, qui se cum Catilina non familiarissime vixisse fateatur? Quae caedes per hosce annos sine illo facta est, quod nefarium stuprum non per illum? Iam vero quae tanta umquam in ullo iuventutis inlecebra fuit, quanta in illo? (Cicero, *In Cat.*, II 4)

Meni se, boga mi, čini, da je državi olakšano, da se oporavila već time, što je Katilina

³⁸ Kvintilijan, braneći ovu Ciceronovu frazu za koju je grčki retor Cecilije iz Kalakte nazvao običnim pleonazmom, smatrao ovu rečenicu stilskom odlikom kojom Ciceron misao pojačava i čini jasnijom (Ciceron, 2016: 83)

jedan izbačen. Ta ima li zla il' nedela, koje se samo može pretstaviti il' zamisliti, a da ga se on nije latio? Ta ima li u celoj Italiji jednog otrovnika, jednog gladijatora, jednog razbojnika, jednog ubice ja-l' bratoubice, ima li jednog varalice, hulje i raspikuće, ima li i jednog bludnog sina i jedne izvikane ženske, ima li i jednog omladini zavodnika, ima li i jednog zavedenog, može li se naći i jedna propalica, što bi priznao, da nije bio prisni Katilinin. Je l' se igde za ovih nekoliko godina ubijalo bez njega? Je li bilo ikoje preljube, a da je nije on učinio? Ta je li bilo u ikoga toliko mamka za omladinu kao u njega?... (Jovanović, prema: Budimir- Flašar, 1986: 261)

Već u prvoj rečenici navedenog primjera vidimo kako se Ciceron u svom govoru i ubjeđivanju širokih narodnih masa služi izrazom *me hercule*, koji je uobičajeni način za zaklinjanje u svakodnevnom govoru koji osnažuje istinitost govora.³⁹ Iznoseći svoje mišljenje kako mu se čini da se Katilininim odlaskom država oporavila koristi hiperbaton (opkoračenje) umetanjem lične zamjenice između dvije sintaktički povezane riječi: *levata mihi et recreata res publica*, kao i na samom početku, umetanjem zaklinjanja, razdvaja sintaktički povezane riječi: *Uno me hercule Catilina exhausto*. Time daje razgovorni karakter svom obraćanju.

U nastavku cijeli primjer je dat u gradaciji sa retorskim pitanjem na kraju svake rečenice. Nižući upitne rečenice koje ne zahtjevaju odgovor, koristeći stilsku figuru erotemu (interogaciju), Ciceron tom emotivnom naboju i stilskoj nadutosti dodaje još veću napetost, držeći na taj način pažnju slušatelja, uz odgovarajući ton i gestikulaciju. Ove rečenice su obojene prezirom i mržnjom prema Katilini. Taj emotivni naboj Ciceron prenosi i na svoje slušatelje koristeći brojne stilske figure. Hiperbola je jedna od njih jer Ciceron za svaki zločin koji se desio u Italiji, bilo koje vrste, krivi Katilinu i njegovu opakost. Takođe, hipotipozom, slikovitim opisivanjem Katiline i njegovih zločina, Ciceron stvara predodžbu kod slušatelja o Katilininoj naravi. Postepeno iznosi osjećanja i slike po jačini, tako da je prva slika najslabije jačine. Ta slika je prvo retorsko pitanje, imali zla ili nedjela koje se može pretstaviti ili zamisliti, a koje Katalina nije počinio. Ova slika je pojačana još i anaforam u paralelnom kolonu: *aut sceleris fingi aut cogitari potest*.

Druga rečenica, tj. retorsko pitanje dato je u gradaciji, gdje raznim sinonimima u jednom dahu naizmjeničnim isokolonima pojačava drugu sliku koja se odnosi na Katilinine pristalice. Kakvi su saradnici Katiline, Ciceron gradacijski, koristeći stilsku figuru epimerizam, niže termine, koji istim završetkom čine još i homojoteleuton *quis... veneficus*,

³⁹ Postoje i oblici *Hercules* ili *Hercule* – Tako mi Herkula! Boga mi!, Ciceron upotrebljava i kraći oblik *hercle* i puni *hercule*, ali zabacuje oblik *me hercules*, te umjesto toga koristi *me hercule*. (Divković, 2006: 468)

quis gladiator, quis latro, quis sicarius, quis parricida, quis subiector testamentorum, quis circumscriptor, quis ganeo, quis nepos, quis adulter, quis corruptor iuventutis. Ponavljajući trinaest puta upitnu zamjenicu *quis ...quis...* gradi anaforu naglašavajući svaku tu imenicu kojom želi opisati polusvijet koji se okupio oko Katiline. Što se tiče Ciceronove proze, kao što je već rečeno, to je ritmovana proza. Zahvaljujući stilskim figurama dikcije kao što je anafora, zvuči slično poeziji, čime govornik opet pokušava da zabavi publiku i zadrži njenu pažnju. Ponavljanjem zamjenice *quis...quis...quis...* postiže se ritmizacija govora, a izostavljanjem veznika u tom nabranjanju tj. upotrebom stilske figure asindetona postiže se dramatičnost govora.⁴⁰ Particip prezenta *corruptus* i *perditus* kroz stilsku figuru homojoptoton takođe doprinose tzv. ritmovanoj prozi, kao i upotreba homojoteleutona, redanja riječi sa istim završetkom (... *nefarium stuprum illum...*). Tu ritmičnost Ciceron prekida ponekim hiperbatonom da bi „razbio“ eventualnu monotoniju govorenja, kao što smo vidjeli u prvoj rečenici.

Da bi se što više približio publici i uvjerio ih u svoje riječi, Ciceron koristi niz riječi iz svakodnevnog govora (*sermo cotidianus*)- *veneficus, sicarium, ganeo*. Isti cilj postiže i slikovitim i zvučnim epitetima kao što su na pr. *infamis mulier, nefarium stuprum*. Emfazom, pretjerivanjem u izrazima ili tonu, pojačava slikovito opisivanje Katiline, te cijela rečenica odiše stilskom nadutošću. Bogatstvo Ciceronovog jezika, poznavanje sintaksičkih oblika vidi se i u čestoj upotrebi metonimije kao na primjeru riječi *nepos* koja se ovdje prevodi *majković, bludni sin*. (Divković, 2006: 691) Gradacijski, puni se i čaša mržnje i prezira prema Katilini, a Ciceron dodaje i posljednju kap

Na kraju pasusa Ciceron se poigrava i metabolom, ponavljanjem iste zamjenice u različitim oblicima (*sine illo...per illum*). Također, u zadnjem pitanju imamo igru riječi *in ullo ... in illo* koja je svojevrsna antiteza, naglašena još i anaforam. Pasus završava još jednim pitanjem na koje se odgovor ne očekuje već se podrazumjeva – da je u Katilini svako zlo i dražilo koje mami i kvari omladinu.

* * *

Kako bi potkrijepio svoju argumentaciju da je dobro postupio u vezi Katiline Ciceron nadalje opisuje ostale zavjerenike koji nisu ništa manje loši od samog Katiline. I to riječima:

Hunc vero si secuti erunt sui comites, si ex urbe exierint desperatorum hominum

⁴⁰ Aristotel u svojoj Retorici govori da je asindetona prikladniji govorima nego pismima zbog dramatičnosti koju postiže.

flagitiosi greges, o nos beatos, o rem publicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei! Non enim iam sunt mediocres hominum libidines, non humanae ac tolerandae audaciae; nihil cogitant nisi caedem, nisi incendia, nisi rapinas. Patrimonia sua profuderunt, fortunas suas obligaverunt; res eos iam pridem deseruit, fides nuper deficere coepit; eadem tamen illa, quae erat in abundantia, libido permanet. Quodsi in vino et alea comissiones solum et scorta quaererent, essent illi quidem desperandi, sed tamen essent ferendi; hoc vero quis ferre possit, inertes homines fortissimis viris insidiari, stultissimos prudentissimis, ebriosos sobriis dormientis vigilantibus? (Cicero, In Cat., II 5)

Ako mu drugari odu za njim, ako izađe iz grada ta grešna rulja očajnika, ala ćemo mi sretni biti, blago si nam državi, ala će se moj konsulat proslaviti! Strasti tih ljudi nisu više obične, razuzdanost im nije ljudska i ne da se snositi, ni na što drugo ne misle do da kolju, pale i araju. Dedovinu svoju razmetoše, imanje svoje prezadužiše, novaca im je već odavno nestalo, a od skora i vere, ali im pri svem tom ostaje ona ista strast kao kad su bili u bogaštini. Da ti ljudi pri vinu i kocki samo na bančenje i bludnice misle, mora doduše čovek za njih reći, da su propali, ali bi ih mogao bar snositi; ali ko da to može trpiti, da o glavi rade kukavice vrlim ljudima, najveće lude najmudrijima, pijanice treznima, čmavalice trezvenima? (Jovanović, prema: Budimir- Flašar, 1986: 261)

Već u prvoj rečenici Ciceron se igra riječima *secuti erunt...greges flagitiosi* budući da je prvo značenje riječi *grex, -egis, m. – stado*, te metaforom poredi Katilinine saradnike sa stadom životinja. Naravno, to čini suptilno budući da ista riječ ima i značenje *četa, gomila, rulja* (Divković, 2006: 459). U istoj rečenici nalazimo i aliteraciju glasa *s (...si secuti...sui...)* koja pojačava govornikovu radost ako zavjerenici zajedno sa Katilinom napuste grad. Tu sreću naglašava nadalje redajući tri eksklamacije (*accusativus exclamativus*) – *o nos beatos, o rem publicam fortunatam, o praeclaram laudem consulatus mei!*, i to asindetski ih povezujući samo zarezom, bez veznika, ali ponavljajući uzvik čini anaforu. U istoj rečenici poigrava se i homojoptonom, te u uhu slušatelja proza dobija prizvuk rime. I u narednoj nastavlja sa istom stilskom figurom govoreći o neljudskoj i nepodnošljivoj požudi Katilinih zavjerenika - *humanae ac tolerandae audaciae*. Na početku rečenice, govoreći o strastima zavjerenika, ponovo se služi hiperbatonom *mediocres hominum libidines*, gdje su dvije sintaktički povezane riječi, koje ujedno grade homojoptoton, odvojene ubačenom imenicom. Sljedeći način na koji je opisao Katilinu, Ciceron opet koristi hiperbolu i hipotipozu u opisivanju ostalih zavjerenika, istaknutu anaforam. Ništa im drugo nije na pameti sem *nisi caedem, nisi*

incendia, nisi rapinas. Vrlo pažljivo u ovoj rečenici, sem što je koristio anaforu, Ciceron gradi i antiklimaks redajući zločine od najtežeg ka lakšem – *ubistvo, palež i krađa*. Nastavljajući o karakteru Katilininih saradnika, o njihovoj poročnoj naravi uz pomoć stilske figure izokolona, nižući rečenice sa istim brojem riječi, postiže ritmizaciju, a zbog upotrebljenih glagola u 3. l. pl. indi. perf. tj. upotrebe homojoteleutona *profuderunt ... obligaverunt* proza postaje vrlo slična rimi. Istu figuru koristi i u rečenici *res eos iam pridem deseruit, fides nuper deficere coepit* gdje su glagoli u 3.l. sing. ind. perf.

Katilinini saradnici su jednako loši kao i sam Katilina, jednako opaki i poročni. Vino, kocka, bančenje i bludničenje je nešto što, iako loše, čovjek bi i mogao podnijeti. Upravo koristeći semantički povezane riječi kao što se *vino, alea, comissationes, scorta* tj. nabrajajući različite poroke Ciceron pribjegava stilskoj figuri epimerizam /enumeracija. Hiperbaton koristi opet u nekoliko navrata da bi se sklonio od uobičajenog reda riječi, te na neki način iznenadio slušatelja – *...eadem tamen illa...; ...mediocres hominum lubidines...; comissationes solum et scorta*. Stilsku figuru metabolu vidimo u korištenju glagola *fero, ferre, tuli, latum* u dva različita oblika: *ferendi...ferre* (gerundiv u pl. muškog roda u sklopu konstrukcije perifrastična konjugacija pasivna i infinitiv prez. akt.).

U posljednjoj rečenici, koja je ujedno i pitanje koje ne zahtjeva odgovor (interogacija), Ciceron zapravo daje završni udarac u opisu zavjerenika i govori šta je to što im najviše zamjera (jer uobičajene poroke i požude bi i razumio i mogle bi se podnijeti). U nizu antiteza, jedne od najvažnijih stilskih figura u retorici, naglašava suprotnosti između karaktera zavjerenika i onih koji su im bili na meti, gdje ubraja i samog sebe jer je i sam Ciceron u tom opasnom periodu ispod toge nosio oklop kao zaštitu. *Inertes homines* nasuprot *fortissimis viris, stultissimos* nasuprot *prudentissimis, ebriosos* nasuprot *sobriis, dormientis* nasuprot *vigilantibus*, svaki superlativ pojačava jačinu izraza i stilskom figurom amplifikacijom naglašava koliko „njihovu“ pokvarenost, toliko i „našu“ ispravnost.

* * *

U drugom dijelu svoje argumentacije Ciceron nabraja različite kategorije ljudi koji su se okupili oko Katiline i učestvovali u zavjeri iz različitih pobuda.⁴¹ Kako Ciceron to čini vidi se iz sljedećih primjera:

⁴¹ Cf. Cic. *In Cat.* II, 8: *Exponam enim vobis, Quirites, ex quibus generibus hominum istae copiae comparentur; deinde singulis medicinam consili atque orationis meae, si quam potero, adferam.* “Izložiti ću vam, Kvirićani, od kakvog su soja ljudi sastavljene te čete; zatim ću pojedincima dati lijek, ako kako budem mogao, svojim savjetom i nagovorom.” (preveo Ante Podrug u *Ciceron*, 2016: 99)

Unum genus est eorum, qui magno in aere alieno maiores etiam possessiones habent, quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt. Horum hominum species est honestissima (sunt enim locupletes), voluntas vero et causa inpudentissima. (Cic. In Cat., II 8)

Jedan se soj sastoji od onih koji, premda vrlo zaduženi, imaju oveće posjede, ali se ni na kakav način, zbog ljubavi prema njima, ne mogu od njih rastaviti. Ti ljudi imaju izgled vrlo velikih poštenjačina jer su bogati, ali su im namjera i razlog besramni. (Ante Podrug, 2016: 99)

Prvi soj ljudi okupljenih oko Katiline Ciceron opisuje kao ljude koji vole novac kao i ugled koji novac donosi, iako su u velikim dugovima. Već u prvoj rečenici koristi nekoliko stilskih figura da bi ih što bolje opisao. Na samom početku opisa uvodi slušatelje stilskom figurom homojoteleuton, nižući riječi istog završetka: *Unum genus est eorum...*, a zatim umeće odnosnu rečenicu u kojoj metonimijski koristi izraz *in aere alieno esse* u značenju *biti zadužen*, izostavljajući glagol *biti* kroz stilsku figuru elipsu. U istom izrazu pojačava zvučni efekat upotrebom asonance *in aere alieno*, a zatim se ponovo vraća na homojoteleuton u sintagmama *maiores possessiones* i *magno in aere alieno*, u posljednjoj izdvajajući pridjev *magno* iz uobičajenog reda riječi – hiperbaton. Ove brojne stilske figure doprinose zvučnosti i ritmičnosti govora, a stepen više u tome postiže i koristeći u rečenici dva glagola u 3. l. pl. ind. prez. – *qui magno in aere alieno maiores etiam possessiones habent, quarum amore adducti dissolvi nullo modo possunt* – što čini još jedan homojoteleuton. Za ovaj tip ljudi Ciceron kaže da je u njih tolika ljubav prema bogatstvu da se ne mogu od novca rastaviti iako su u velikim dugovima. *Amore adducti* i *adducti dissolvi* su izrazi koji kroz asonancu i homojoteleuton doprinose takođe rimovanju Ciceronove proze, kao i sintagma *nullo modo*. Antitezom i amplifikacijom u istim izrazima objašnjava da su to ljudi poštena izgleda, ali pokvarenih namjera *...honestissima...inpudentissima*, stavljajući jedan nasuprot drugog dva superlativa opozitnih značenja. Ponavljajući čak tri puta slovo „h“ u *horum hominum honestissima*, aliteracijom postiže i zvučni efekat koji uz odgovarajuću gestikulaciju i izraz lica ima za zadatak da ubijedi slušatelja u istinitost rečenog i čini govor emocionalno napretnijim. Ciceron prekida glavnu misao stilskom figurom parentezom, umećući skupinu riječi u cjelovitu misao, čime produljuje i misao i rečenicu. Taj dio je pravopisno izdvojen zagradom (*sunt enim locupletes*), gdje je također prisutan hiperbaton. Pridjev *locuples, etis* – *bogat, imućan* je pjesnička riječ koju Ciceron bira umjesto uobičajenog pridjeva, istog značenja *dives, itis* – kako bi mu jezik i stil bio uzvišeniji. U ovoj rečenici Ciceron gradi i

izokolon, dvije zavisne rečenice sačinjene od istog broja riječi, te time sklad rečenice dovodi do savršenstva: *voluntas vero et causa inpudentissima*. U cijelom navedenom primjeru svoj govor je osnažio aliteracijom, ponavljaajući suglasnik *s*: ... *possessiones... dissolvi... possunt. ... honestissima... inpudentissima*.

* * *

Alterum genus est eorum, qui quamquam premuntur aere alieno, dominationem tamen expectant, rerum potiri volunt, honores, quos quieta re publica desperant, perturbata se consequi posse arbitrantur. Quibus hoc praecipendum videtur, unum scilicet et idem quod reliquis omnibus, ut desperent se id, quod conantur, consequi posse; primum omnium me ipsum vigilare, adesse, providere rei publicae; deinde magnos animos esse in bonis viris, magnam concordiam [maximam multitudinem], magnas praeterea militum copias; deos denique immortalis huic invicto populo, clarissimo imperio, pulcherrimae urbi contra tantam vim sceleris praesentis auxilium esse laturos. (Cic. In Cat., II 9)

Drugi je soj onih koji, premda su pritisnuti dugom, očekuju ipak vlast, hoće zagospodariti svime, misle da, dok je država uznemirena, mogu prisvojiti one časti kojima se ne nadaju dok je ona mirna. No, izgleda da njima unaprijed treba reći ovo – dakako jedno te isto što i svim drugima – da se okane nade kako mogu postići ono što pokušavaju; prije svega da sam ja budan, da sam ovdje, da skrbim o državi; zatim da je u časnih ljudi snažan duh, da je vrlo velika sloga u najvećem dijelu puka i da su tu osim toga velike čete vojnika; da će napokon besmrtni bogovi priskočiti u pomoć ovom nepobjedivom narodu, najslavnijoj državi, najljepšem gradu protiv tolika silna zločina. (Ante Podrug, 2016: 101)

U nastavku Ciceron opisuje drugi tip ljudi koji su se okupili oko Katiline. To su ljudi koji su također u dugovima, ali željni su vlasti i koji će pokušati iskoristiti nemirnu situaciju u državi da pridobiju časti koje inače ne bi nikada dobili. Ciceron već u prvoj rečenici njihovog opisivanja pokazuje svoje umijeće gradnje složene periode uz granjanje subordinata i nastavlja ga pokazivati i do kraja ovog pasusa. Držeći se stilske figure s početka opisa prvog soja ljudi, homojoteleutona *Alterum genus est eorum*, nastavlja nizati brojne stilske figure: homojarkton – *qui quamquam...quos quieta...*, asonanca u ponovljenom izrazu iz prethodnog primjera *aere alieno*, te homojoteleuton – *expectant...volunt...desperant*. Hiperbaton koristi da umetne rečenicu *quos quieta re publica desperant* koja u obliku zavisne odnosne rečenice se

vezuje za akuz. pl. *honores*. Najpopularnijom retorskom figurom, antitezom u isokolonu, naglašava spremnost takvih ljudi da iskoriste i ono što bi trebalo da im je najvažnije – samu državu jer u *perturbata* (izostavlja *re publica* što je stilska figura elipsa) tražiće način da se dokopaju časti koje u *quieta re publica* ne bi nikada mogli dobiti. Sa elipsom nastavlja i u narednoj rečenici izostavljajući glagol *sum, esse, fui* u konstrukciji perifrastične konjugacije pasivne, te ostavljajući samo gerundiv *praecipendum* u srednjem rodu. Prijetnju ovakvim ljudima daje umetnutom rečenicom u vidu parenteze *...unum scilicet et idem quod reliquis omnibus...* i to pojačavajući njen značaj ubačenim *scilicet* između *unum* i *idem* tj. hiperbatonom. Homojarkton je prisutan u isokolonu *quod conantur, consequi posse* koji se vezuje na zahtjevnu rečenicu *ut desperent se id*. Isti izrazi u konstrukciji ACI su prisutni i u prethodnoj rečenici *se consequi posse arbitrantur*, ponavljajući iste izraze na kraju rečenice čini epiforu, pojačavajuću time intenzitet osjećanja i povezujući na taj način motive u jednu cjelinu i na spoljašni i formalni način. Zatim nabraja ko su sve čuvari i zaštitnici domovine gdje prvog navodi upravo sebe u konstrukciji ACI koristeći još jednom homojoteleuton *primum omnium me ipsum*, te asindetski nabraja tri infinitiva prez. aktiva koji u rečenicu donose određenu dinamiku, a neki od njih istim završetkom, homojoteleutonom daju na ritmičnosti (*vigilare, adesse, providere*). Ta tri infinitiva, kao i inf. *magnos animos esse in bonis viris* i inf. futura akt. *luros esse* uvodi okrnjena konstrukcija perifrastične konjugacije pasivne *praecipendum (esse)*. Izostavljanjem *esse* načinjena je elipsa, radi življeg pripovjedanja. Osim Cicerona, zaštitnici domovine su i mnogi junaci snažnoga duha. Homojoptotima *magnos animos in bonis viris* rečenica dobija prizvuk rime kao i u sintagmi *magnam concordiam* koju dopunjuje parentezom, ubačenim izrazom između zagrada (*maxumam multitudinem*), gdje je izostavljeno *esse*, pa je izraz eliptičan. Koristeći na ovom mjestu arhaizaci oblik *maxumam* umjesto novijeg *maximam* daje uzvišeni ton ozbiljnosti. Zatim, državu čuvaju i mnoge čete vojnika gdje opet u eliptičnom izrazu (nedostaje *esse*) imamo homojoptoton na djelu – *magnas copias*. Ciceron na kraju rečenice na scenu dovodi i besmrtni bogove da bi naglasio i podvukao publici da su bogovi na njegovoj strani, te da je time njegova strana ona ispravna. Kaže da će bogovi priskočiti u pomoć protiv tolika silna zločina i asindetski, bez veznika, nabraja kome: *huic invicto populo, clarissimo imperio, pulcherrimae urbi*, misleći na rimski narod, rimsku državu i grad Rim. Kraj rečenice je sav u aliteraciji suglasnika *r* što dodatno ova fonetska figura doprinosi ekspresivnosti jezika.

Tertium genus est aetate iam adfectum, sed tamen exercitatione robustum; quo ex genere iste est Manlius, cui nunc Catilina succedit. Hi sunt homines ex iis coloniis, quas Sulla constituit; quas ego universas civium esse optimorum et fortissimorum virorum sentio, sed tamen ii sunt coloni, qui se in insperatis ac repentinis pecuniis sumptuosius insolentiusque iactarunt. Hi dum aedificant tamquam beati, dum praediis lectis, familiis magnis, conviviis apparatus delectantur, in tantum aes alienum inciderunt, ut, si salvi esse velint, Sulla sit iis ab inferis excitandus. (Cic. In Cat., II 9)

Treći je soj onih koji su već u poodmaklim godinama, ali ipak čili zbog vježbanja; iz tog je soja taj Manlije kojega sad Katilina nasljeđuje. To su ljudi iz onih kolonija koje je Sula utemeljio; znam da su one sve sastavljene od najboljih i najhrabrijih ljudi, ali ipak to su naseljenici koji se razmeću prekomjerno i odveć oholo <u>nenadanom i nepredviđenom novčanom bogatstvu. Dok oni grade kao da su bogati, dok uživaju u putnim kočijama, nosiljkama, velikom broju sluga i robova, sjajno pripremljenim gozbama, upali su u toliki dug da bi oni, ako bi se htjeli spasiti, morali Sulu uskrsnuti iz mrtvih. (Ante Podrug, 2016: 102)

Ciceron dalje nastavlja enumeraciju i opisuje treći soj ljudi koji se okupio oko Katiline i već u prvoj rečenici slušatelje ubijeduje koristeći brojne stilske figure. Homojoteleuton je jedna od njih i Ciceron je koristi obilato *Tertium... adfectum... robustum*. Koristi dva ablativa uzroka *aetate* i *exercitatione*, kao i antitezu *adfectum – robustum* da bi taj soj opisao kao vremešne ljude, ali koji su zahvaljujući vježbanju još u dobroj formi. Relativnim vezivanjem u kome je prisutan hiperbaton *...quo ex genere* nastavlja sa opisom i spominje Manlija, Katilinog prethodnika. Izvjesnu ritmizaciju postiže u toj rečenici i aliteracijom suglasnika „c“ *cui Catilina nunc succedit*. Taj soj ljudi su naseljenici u Sulinim kolonijama i svoje bogatstvo su stekli zahvaljujući njemu.⁴² Aliteraciju i hiperbaton koristi u narednoj rečenici *Hi sunt homines...* i nastavlja sa homojoptotonom *iis coloniis*. Homojoptoton udružen sa hiperbatonom je i u nastavku *quas ego universas*. Sintagme *civium optimorum* i *fortissimorum virorum* u gen. pl. kojima Ciceron opisuje naseljenike u sebi sadrže i amplifikaciju i homojoptoton. Ciceron priznaje da su među naseljenicima najbolji i najhrabriji ljudi, ali

⁴² Lucije Kornelije Sula su sukobio sa Gajem Marijem i popularima, te je zaveo diktaturu od 82. do 79. god. Njegova diktatura je poznata po *proscriptiones* – popisima političkih protivnika čija su imena stavljena izvan zakona i koje je svako uz nagradu mogao ubiti. Njihovu zemlju je konfiskovao i dijelio svojim veteranima kojih je bilo oko 120 000. Sula se 79. god. dobrovoljno odrekao diktature i već sljedeće godine i umro.

zamjera im razmetanje iznenadno stečenom imovinom. Epitetima *insperatis* i *repentinis pecuniis* opisuje novostečeno bogatstvo koristeći se još jednom homojoptonom. Ponavljanjem slova „s“ u sklopu još jedne aliteracije postiže da cijela rečenica zvuči rimovano – *sed tamen ii sunt coloni, qui se in insperatis ac repentinis pecuniis sumptuosius insolentiusque iactarunt*. Rimi doprinosi i homojoteleuton u prisutan u komparativu priloga *sumptuosius insolentiusque*. Pridjev *sumptuosus* – *rastrošan, rasipan*, koji je ovdje upotrebljen priloški, pjesnička riječ preuzeta od Terencija (Divković, 1988: 1033), kao i pridjev *insolens, entis* koji je u metonimijskom značenju *objestan, ohol*, kad je riječ o ponašanju (Divković, 1988: 539). Pjesnička je riječ i pridjev *insperatus* – *nenadan, neočekivan*, također zabilježena kod Terencija (Divković, 1988: 539). Na početku sljedeće rečenice, kako bi izrazio jačinu svojih osjećanja prema razmetljivim naseljenicima, Ciceron se služi anaforam ponavljajuću dvaput veznik za vremensku rečenicu *Hi dum aedificant... dum ...*. Ovdje je uočljiv i hiperbaton, kao i metonimijsko značenje glagola *aedifico* I. – *graditi* vezano ne za građevinu, već za ponašanje. U vidu asindetskog nabiranja navodi u čemu sve uživaju ti „novopečeni“ bogataši stavljajući sve sintagme u abl. pl. i time koristeći homojopton *praediis lectis, familiis magnis, conviviis apparatus*. Uslovnu zavisnu rečenicu *si salvi esse velint* Ciceron umeće između veznika *ut* i posljedične zavisne rečenice *Sulla sit iis ab inferis excitandus* uz ponovljenu aliteraciju slova „s“ radi zvučnog efekta. Istim padežnim završetkom gradi homojopton, a razdvajanjem sintaktički povezanih riječi (zamjenica i pridjev razdvojeni prijedlogom, kao i u perifrastičnoj konjugaciji pasivnoj *sit ... excitandus*) čini hiperbaton. Pridjev *inferus* – *donji* u izrazu *i. excitare* – *uskrsnuti* upotrebljen je kao substantiviziran i to u metonimijskom značenju *infernih, orum, m. – pokojnici*. Izraz *aes alienum* je ponovljen iz prethodnih primjera.⁴³ Ponavljanjem istih izraza imalo je za cilj permanentno držanje pažnje i prisjećanje slušatelja na već rečeno.

* * *

Quartum genus est sane varium et mixtum et turbulentum; qui iam pridem premuntur, qui numquam emergunt, qui partim inertia, partim male gerendo negotio, partim etiam sumptibus in vetere aere alieno vacillant, qui vadimoniis, iudiciis, proscriptione

⁴³ Cf. Cic. In Cat., II 8: *Unum genus est eorum, qui magno in aere alieno maiores etiam possessiones habent, ...*
 Cf. Cic. In Cat., II 9: *Alterum genus est eorum, qui quamquam premuntur aere alieno, ...*
 Cf. Cic. In Cat., II 10: *..., partim etiam sumptibus in vetere aere alieno vacillant,...*

bonorum defetigati permulti et ex urbe et ex agris se in illa castra conferre dicuntur. (Cic. In Cat., II 10)

Četvrti je soj onih koji su nadasve prevrtljivi, i smeteni i uzbunjeni, koji su već odavna utučeni, koji se nikad ne oporavljaju, koji dijelom zbog nemarnosti dijelom zbog loše vođenja poslova, dijelom i zbog rasipničkog trošenja posrću pod starim dugom. Za njih se kaže da mnogo odlaze iz grada i sa sela u taj tabor iscrpljeni jamstvima, sudskim postupcima i prodajom dobara. (Ante Podrug, 2016: 103)

Gradeći svoju gradaciju, Ciceron dalje prelazi na četvrti soj ljudi koji su uz Katilinu i kaže da su to takođe ljudi opterećeni velikim dugovima, te navodi razloge zašto se od tih dugova nikad ne mogu oporaviti – zbog nemarnosti, nesposobnosti u vođenju poslova kao i zbog rasipničkog načina života, stavljajući te riječi/izraze u ablativ uzroka (ablativus causae). Koristi tri epiteta da ih opiše i to naglašavajući ih ponavljanjem veznika *et* čini polisindeton kojim usporava izlaganje: *Quartum genus est sane varium et mixtum et turbulentum*, uz homojoteleuton u vidu ponavljanja nastavka *-um* za singular srednjeg roda. U nastavku se takođe služi stilskim sredstvima da uspori tok izlaganja i da posebno naglasi kakav je to bio četvrti soj ljudi. Realativnim vezivanjem odnosnom zamjenicom *qui* u pl. muškog roda koju ponavlja asindetski ih vezujući, gradi još jednu anaforu, kao i u nastavku ponavljanjem priloga *partim* tri puta *qui partim inertia, partim male gerendo negotio, partim etiam sumptibus...* U sintagmi *gerendo negotio* koja se nalazi u padežu abl. sing. Ciceron je upotrijebio gerund, glagolsku imenicu koji možemo prevesti gl. imenicom „vođenje“. Ti ljudi dolaze i iz gradskih i seoskih sredina, a isključivo zbog dugova odlučuju da se priklone Katilini. U izrazu *in aere alieno vacillare – pod dugovima klecati*, još jedanput se poslužio istim riječima kao u prethodnim primjerima, ali drugim glagolom. Pritisnuti su *vadimoniis, iudiciis, proscriptione bonorum*, gradacijski i asindetski Ciceron veže ove ablativne da bi naglasio njihovo značenje i značajnost, a u jednom dijelu se služi i homojoptotonom da rečenici da ritmičnost. Jednostavno Ciceron ne dozvoljava da bilo koja riječ ili izraz prođe nezapaženo, te mnogim stilski figurama postiže da se svaki izraz ističe i da odzvanja u uhu slušatelja. To uspjeva i u nastavku rečenice ponavljajući dva puta veznik *et* (polisindeton) kao i prijedlog *ex* i to pojačavajući taj efekat anaforam *et ex urbe et ex agris...* što je donekle i pleonastična upotreba veznika i prijedloga (mogao je reći *ex urbe et agris*). Rečenicu završava vrlo upečatljivom aliteracijom, ponavljanjem suglasnika „c“ i „r“ u *castra conferre dicuntur*.

* * *

Quintum genus est parricidarum, sicariorum, denique omnium facinerosorum. Quos ego a Catilina non revoco; nam neque ab eo divelli possunt et pereant sane in latrocinio quoniam sunt ita multi, ut eos carcer capere non possit. (Cic. In Cat., II 10)

Peti je soj onih koji su krvnici, ubojice, napokon svi zlotvori. Ja ih ne odvrćam od Katiline; naime, oni se doista ne mogu od njega otrgnuti i neka poginu u razbojničkoj družini, jer toliko ih je mnogo da ih zatvor ne može primiti. (Ante Podrug, 2016: 103 i 105)

Pretposljednji, peti soj ljudi Ciceron opisuje kao najgore zlotvore kojima povratka na pravi put nema i koji zaslužuju i da poginu zbog svoje zle ćudi. Koristi sinonime, nabrajajući ih asindetonski u jednom dahu *parricidarum, sicariorum, denique omnium facinerosorum* da bi ih opisao, a homojoptotonom postiže određeni prizvuk rime. Pridjev *facinorosus* – opak, zločest, zabilježen je kod Cicerona, a na ovom mjestu je izostavljena namjerno imenica *civium* i tako stvorena još jedna figura aposiopesa. Slična elipsi izostavljena je riječ koja se nazire iz konteksta. U sljedećoj rečenici koju počinje u prvom licu prisutan je hiperbaton (umetnuta riječ između sintaktički povezanih riječi) kojim daje razgovorni ton *Quos ego a Catilina non revoco*. Ljudi o kojima govori nisu primorani zbog dugova da se pridruže Katilini već dijele sa njim njegovu opaku narav. Stoga i zaslužuju da budu uz njega, a Ciceron ih ne bi od Katiline ni pokušao odvojiti. Za njih kaže da se ne mogu otrgnuti od njega koristeći pjesničku riječ *divello, velli, vuslum 3. – otrgnuti*, kao trop *rastaviti*. Takav soj ljudi zaslužuju i da poginu u razbojništvu, jer ih je toliko da su zatvori mali za njih. Određeni sklad Ciceron postiže i ponavljanjem glagola *possum, posse, potui* u 3. l. pl. prez. ind. i u 3. l. sing. prez. konj. *possunt... possit* stvarajući time metabolu. I ovu rečenicu završava moćnom i zvučnom aliteracijom ponavljajući još jednom suglasnike „c“ i „r“ *carcer capere*.⁴⁴

* * *

Postremum autem genus est non solum numero verum etiam genere ipso atque vita, quod proprium Catilinae est, de eius dilectu, immo vero de complexu eius ac sinu; quos pexo capillo nitidos aut inberbis aut bene barbatos videtis, manicatis et talaribus tunicis velis amictos, non togis; quorum omnis industria vitae et vigilandi labor in antelucanis cenis expromitur. In his gregibus omnes aleatores, omnes adulteri, omnes impuri impudicique

⁴⁴ Za Rimljane *carcer* nije bio oblik kazne nego mjesto gdje su optuženici čekali ishod suđenja ili egzekuciju.

versantur. Hi pueri tam lepidi ac delicati non solum amare et amari neque saltare et cantare, sed etiam sicas vibrare et spargere venena didicerunt. Qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiamsi Catilina perierit, scitote hoc in re publica seminarium Catilinarum futurum. (Cic. In Cat., II 10)

Zadnji je pak soj, ne samo u ovom nabranju već i samom vrstom i načinom života, onaj koji pripada Katilini, odabrani njegovim izborom, bolje reći iz njegova zagrljaja i krila. Vidite ih počesljane kose, gizdave, ili bez brade ili s uređenom bradom, u tunikama dugih rukava i do gležanja, zaogrnuti pokrivačima, a ne togama. Njihova se sva radišnost u životu i napor iskazuju pri noćnim objedima koji traju do svitanja. U tim su čoporima svi kockari, svi preljubnici, svi pokvarenjaci i bestidnici. Svi ti lijepi i nježni dječaci naučili su ne samo voljeti i biti voljeni, ne samo plesati i pjevati, već i bodežima mahati i otrove ulijevati. Ako oni ne iziđu, ako ne stradaju, čak ako Katilina i pogine, znajte da će u ovoj državi ostati rasadište budućih Katilinâ. (Ante Podrug, 2016: 105)

U opisivanju zadnjeg i ujedno najgoreg soja ljudi Ciceron ne šteti prezir koji prenosi i na slušatelje. To su ljudi koje je sam Katilina birao i „novačio“. U opisivanju svakog soja na početku rečenice koristi homojoteleuton, pa ta stilska figura ne izostaje ni ovdje, s tim što je pojačava i hiperbatonom (*autem* je ubačeno između *postremum* i *genus*) *Postremum autem genus est non solum numero verum...* U istoj rečenici koristi dva puta riječ *genus*, -eris, n. u značenju soj, vrsta, ali u dva različita oblika – nom.sing. *genus* i abl.sing. *genere* što čini stilsku figuru poliptoton. Taj soj ljudi Katilina je sam birao i to *de eius dilectu, de complexu eius ac sinu*. Ciceron ovdje koristi imenice četvrte deklinacije u abl. sing. *dilectus, us, m.* – izbor; *complexus, us, m.* – zagrljaj; i *sinus, us, m.* – njedra. Ovim izborom riječi Ciceron želi aludirati i na Katilininu sklonost ka homoseksualnosti, te u nastavku za ljude ovog tipa kaže da su „lijepi i nježni dječaci“. Osim aluzije, vidljiva je i anafora kojom naročito naglašava tu aluziju. Dalje opisuje njihov, za to vrijeme, nesvakidašnji izgled jer su bili uglavnom golobradi i ogrnuti plaštevima do gležanja. Izraz *pexo capillo* koji govornik upotrebljava je pjesnički od glagola *pecto, pexi, pexum, 3.* – češljati, part. perf. *pexus* je ovdje u službi pridjeva *očesljan*. Interesantna je upotreba i stilske figure paronomazije kroz termine *inberbis i barbatus* – riječi koje imaju isti korijen. Ovdje se poigrao anafomom i homojoptonom *nitidos aut inberbis aut bene barbatus*. I u opisu njihove odjeće koristi homojoptoton *manicatis et talaribus tunicis velis amictos, non togis* još jednom s ciljem postizanja rimovane proze. Osim nesvakidašnjeg izgleda, ti ljudi ne rade ništa korisno sem što su redovni učesnici cjelonoćnih objeda. Ciceron se u izrazu *in antelucanis cenis* poigrava i stilskom figurom

konsonancijom gdje koristi *-canis* i *cenis* (podudaraju se suglasnici u riječima dok su korespondentni samoglasnici različiti). Naziva ih čoporom aludirajući na životinje koje imaju svog predvodnika (*greges*). Da bi naglasio koliko su poročni asindetonski nabraja sinonime, dodatno istaknute anaforom *In his gregibus omnes aleatores, omnes adulteri, omnes impuri impudicique versantur*. U zadnja dva imamo i stilsku figuru homojarkton, ali i paronomaziju koja ukazuje na intelektualni prozni izraz koji se odlikuje duhovitošću. Ciceron nastavlja opisivati taj soj ljudi, te lijepe i nježne dječake, koji osim vještine u postelji, posjeduju i druge, opasnije vještine – kako rukovati nožem ili kako koristiti otrov. Njihov izgled je nježan, ali im je narav vrlo opaka. Te vještine Ciceron iskazuje kroz niz infinitiva: *amare et amari* su dva inf. prez. u aktivu i pasivu glagola *amo* I. što čini metabolu. Osim toga koristi još infinitive prez. akt. koji zbog svojih istih završetaka grade homojoteleuton, a nabraja ih polisindetonski kako bi se pašnja slušatelj zadržala na svakom ponaosob *saltare et cantare, sed etiam sicas vibrare et spargere venena didicerunt*. Interesantno je kako Ciceron hiperbatonom otklanja od onoga što slušatelj očekuje, te iako kaže *sicas vibrare* gdje je objekat prije glagola već uz sljedeći infinitiv objekat stavlja iza glagola *spargere venena* i na taj način pravi hijazam kako bi antiteza bila izraženija. U posljednjoj rečenici ponavlja veznik *nisi* kroz anaforu *nisi exeunt, nisi pereunt*, a nije izostao ni fonetska figura homojoteleuton. i završava je prijetnjom ili upozorenjem koje pojačava koristeći imperativ *scitote*. Ovaj soj ljudi je posebno opasan jer predstavlja plodno tlo za nastanak nekog novog Katiline *seminarium Catilinarum futurum* – homojoteleuton i elipsa na samom kraju gdje nedosta esse u inf. futura (futura esse).

* * *

U zaključku (*peroratio*) Ciceron zaziva bogove da mu pomognu u spašavanju države što je još jedna od njegovih retorskih manipulacija kojom želi da uvjeri narod da su bogovi na njihovoj strani, a protiv zavjerenika. Ta manipulativna Ciceronova tehnika, da su i bogovi na njihovoj strani, ima za cilj izazivanje emocija kod slušatelja koji će time zanemariti vjerodostojnost drugih argumenata.⁴⁵ Ciceron traži od naroda da se mole bogovima za

⁴⁵ Cf. Cic. *In Cat.* II, 13: *Quae quidem ego neque mea prudentia neque humanis consiliis fretus polliceor vobis, Quirites, sed multis et non dubiis deorum immortalium significationibus quibus ego ducibus in hanc spem sententiamque sum ingressus. Qui iam non procul, ut quondam solebant, ab externo hoste atque longinquo sed hic praesentes suo numine atque auxilio sua templa atque urbis tecta defendunt.* „A ja vam to obećavam ne pouzdavajući se u svoju razboritost ni u mudrost ljudi, Kvirićani, već u mnoge i nesumnjive znakove sklonosti besmrtnih bogova pod čijim sam vodstvom ja tu nadu i mišljene začeo; a oni sada ne brane više izdaleka, kao što su nekad običavali, od vanjskog i udaljenog neprijatelja, već ovdje nazočni svojom voljom i pomoću čuvaju svoje hramove i gradske kuće.“ (preveo Ante Podrug u *Ciceron*, 2016: 111, 113)

odbranu od bezbožnog zločina ovim riječima:

Quos vos, Quirites, precari, venerari, implorare debetis, ut, quam urbem pulcherrimam florentissimamque esse voluerunt, hanc omnibus hostium copiis terra marique superatis a perditissimorum civium nefario scelere defendant. (Cic. In Cat., II 13)

A vi ih, Kvirićani, morate moliti, zaklinjati, zazivati da odbrane od bezbožnog zločina najpodlijih ljudi ovaj grad kojemu su dosudili da bude najsjajniji i najmoćniji, sad kad su sve neprijateljske snage i na moru i na kopnu svladane. (Ante Podrug, 2016: 113)

Obraćanje narodu započinje relativnim vezivanjem gdje se zamjenica *quos* odnosi na *deos* i aliteracijom na početku riječi, a homojoptotonom na kraju *Quos vos, Quirites*.⁴⁶ Potom asindetski enumaracijom navodi tri infinitiva prez. akt. *precari, venerari, implorare* koji se vezuju za glagol *debetis* i ujedno neki od njih čine homojoteleuton. Dalje rečenicu grana umećući odnosnu zavisnu rečenicu *quam urbem pulcherrimam florentissimamque esse voluerunt*, u kojoj koristi homojoteleuton i pojačava izraz koristeći superlative amplifikacijom, te nastavlja zavisno objekatskom rečenicom čiji je veznik *ut* ostao da „visi“ prije odnosne. Glagol te (zahtjevne) objekatske rečenice je na samom kraju *defendant* i zajedno sa gl. *voluerunt* čine homojoteleuton. Građani treba da mole bogove da ih odbrane od tog bezbožnog zločina i to sada, kada su svi neprijatelji na kopnu i moru potučeni, oni se moraju suočiti sa domaćim „neprijateljem“. U dijelu rečenice *omnibus hostium copiis terra marique superatis* Ciceron govori o nadmoći rimske države i njenom uspjehu u borbi protiv vanjskih neprijatelja, koristeći hiperbaton jer umeće iza *copiis* umeće izraz *terra marique* (ablativus loci), a *superatis* ostavlja za kraj *omnibus hostium copiis terra marique superatis*, a ritmičnost cijelom iskazu daje homojoptoton *copiis superatis*.

Prema analiziranim primjerima vidi se da je Ciceron bio veoma nadahnut u svom govoru protiv Katiline, koji ga je inspirisao iz više razloga. Sam govor je politička invektiva uperena protiv Katiline i njegovih drugova u zavjeri, koje Ciceron nije podnosio i nije se libio da to javno sa ogromnim prezirom i ironijom kaže. Ujedno ovaj govor se može posmatrati i neka vrsta Ciceronovog opravdavanja za lične postupke, a istovremeno i kao epideiktičan u

⁴⁶ Interesantno je da govor protiv Katiline završava, kao i što počinje, obraćanjem rimskom narodu nazivajući ih Kvirićani (*Quirites*) što je bilo u govorima uobičajeno oslovljavanje rimskih građana.

kom, između redova, slavi svoj konzulat. Tu se prožimaju nekoliko različitih vrsta govora, ali cilj je bio jedan, a to je stvoriti kod naroda ogorčenost i mržnju prema Katilini.

4. ZAKLJUČAK

Marko Tulije Ciceron je jedna od najznačajnijih ličnosti svjetske književnosti. Uloga koju je odigrao, i igra i danas, u obrazovanju mladih ljudi je uistinu velika. U radu je fokus stavljen na dvije književne vrste kojima se Ciceron bavio, a analizom njegovog retorskog i epistolografskog stvaralaštva imali smo priliku da upoznamo i dvije strane ovog velikana – Cicerona vatrenog političara i Cicerona čovjeka, prijatelja, oca i supruga. Na osnovu komparativne jezičko-stilske analize Ciceronovih pisama i odabranog govora ustanovljeno je koje su glavne karakteristike njegovog retorskog naspram svakodnevnog govora.

U pismima, koja nisu bila za javno objavljivanje, Ciceron se služi svakodnevnim govorom, govorom obrazovanog urbanog čovjeka. Za razliku od pisama, u svojim besjedama održanim u Senatu, na Forumu i pred narodom, a kasnije objavljenim, Ciceron se služio svim stilskim i retorskim sredstvima, pa takav govor možemo nazvati retorskim. Naspram jednostavnosti svakodnevnog govora u pismima, u besjedama je bio zastupljen uzvišeni stil obrazovanog retora. Kako bismo ušli u suštinu njegovog jezika i stila morali bismo imati osnovne spoznaje o epistolografiji i retorskom umijeću.

Na osnovu opšteg istraživanja vezanih za antičku epistolografiju došli smo do određenih spoznaja vezanih za pismo. Pismo je predstavljalo prepolovljeni dijalog između dvije odsutne osobe. Prema sadržaju i formi postojalo je nekoliko vrsta pisama: zvanično pismo, privatno prijateljsko pismo, pismo kao okvir za filozofske i didaktičke teme, pismo u stihu i fiktivno. Došli smo do saznanja da su pisma, zbog svoje prilagodljive forme, imala svoje mjesto kako u književnosti, tako i u svakodnevnoj komunikaciji između dvije razdvojene osobe. U radu smo pokušali sagledati mjesto i ulogu pisama u rimskoj književnosti. Mnogi rimski pisci, od Katona, Horacija, Seneke, Plinija, pa sve do Frontona služili su se formom pisma zbog njegove izuzetne prilagodljivosti. Svi oni su pisali pisma, različite namjene i za javno objavljivanje. Jedino su Ciceronova pisma privatne prirode, koja su tek kasnije objavljena zahvaljujući njegovom sekretaru Tironu i prijatelju Atiku. Ta pisma su prema svom sadržaju podjeljena na porodična, ona upućena bratu Kvintu, zatim pisma napisana Brutu, te prijateljska upućena Atiku. Prijateljsko pismo je predstavljalo najidealniju vrstu pisma i zauimalo je važno mjesto i u privatnoj prepisci i u književnosti. O tome nam svjedoče Ciceronova i Plinijeva zbirka pisma, te Senekina pisma napisna prijatelju Luciliju. Plinije i Seneka stilizuju i umjetnički dotjeruju svoja pisma, jer su pisana za objavljivanje. Ciceronova pisma, iako nisu pisana za javno objavljivanje, ipak su stajala na granici literarnog

i neliterarnog. U njima se ogledao duh obrazovanog čovjeka.

Analizom pisama došli smo do zaključka da nam Ciceronova bogata epistolarna korespondencija daje podatke o njegovom životu kao i o životu tadašnjeg Rima što im daje ton autobiografije i historijskog dokumenta. U pismima govori o svakodnevnim dešavanjima, političkoj i društvenoj situaciji u Rimu, svom životu i političkom djelovanju, a posebna intimna nota se osjeti u onim pismima upućenim bliskim prijateljima i porodici. Upravo iz te intimne prepiske doznajemo njegov lični stav, odnos i promišljanja vezana za određeni događaj. Analizirajući pisma uočili smo da se Ciceron pridržavao određenih strukturalnih elemenata koji su bili karakteristični za pisma. Strukturalni elementi su bili pozdrav adresanta adresatu, uvodni dio u kome adresant želi dobro zdravlje adresatu i govori o svom, glavni dio u kom izlaže svoja osjećanja i stavove povodom nekog događaja, završni dio pisma u kojem je stajao završni pozdrav.

Upoređujući analizirana Ciceronova pisma zaključujemo da se, osim strukture, držao i određenog jezika i stila, karakterističnog za pisma. Njih takođe karakteriše i određena lakoća pisanja, sloboda izraza i opuštenost u izboru riječi. Pisma su pisana svakodnevnim jezikom, jezikom „običnih“ ljudi tzv. *sermo cotidianus*, a u svako od njih Ciceron je protkao i finu nit rimske duhovitosti – *urbanitas*. Ipak, u pismima čiji su adresati Ciceronovi saradnici primijeti se promjena jezika i stila. To je zato što tema i svrha pisma određuju jezik i stil. U pismu Pompeju osjeti se određena uniformnost stila i približavanje formalnom latinskom, vrlo slično govorima jer je ono bilo više službeno, nego prijateljsko. Ciceron je često u ovim pismima pokazivao i svoju egoističnu i narcisoidnu stranu, naročito u pismima u kojima spominje svoje zasluge u razotkrivanju Katilinine urote. Osim adresata odnosno teme i svrhe pisma, ono što je uticalo na Ciceronov izbor jezika i stila su i uslovi u kojima je ta pisma pisao. Njegovo raspoloženje je određivalo ton pisma. U teškim i opasnim trenucima za njega i za članove njegove porodice piše pisma puna emocionalne obojenosti. Tako su ta pisma postala važan izvor informacija o njegovoj naravi, karakteru i njegovim ličnim osjećanjima prema članovima svoje porodice što se jasno vidi iz pisma upućenog supruzi Terenciji.

Ciceron, političar i govornik, nam kroz svoje retorsko stvaralaštvo daje drugačiju sliku sebe. Strogo i visoko moralna ličnost, bogate sfere interesovanja i obrazovanja, pravnik, političar i filozof, Ciceron se predstavlja kao osoba svjesna svih svojih vrijednosti, te često kroz njegove riječi osjetimo dozu egocentrizma i nadmenosti. Svoje visoko moralne standarde prenosi i na proces pisanja govora. Pravila su tu da se poštuju, kako u životu, tako i u jeziku i stilu. Njegovi govori obiluju gramatičkim primjerima, kako onim uobičajenim koji se mogu naći i kod drugih pisaca, tako i onim izuzetnim i rijetkim koje nudi latinska gramatika. Kada

je poznavanje retorske tehnike u pitanju, Ciceronu nema premca – takvo poznavanje stilskih figura i njihova široka upotreba se ne može vidjeti ni kod jednog drugog pisca. Njegov stil koji je prilagođavao temi govora, kao i publici, odlikuju duge i ritmovane periode, proza koja je na trenutke vrlo slična poeziji i vrlo promišljen raspored riječi.

Istraživanja vezana za Ciceronovu retorsku umjetnost donijelo nam je određene rezultate koji se odnose na njegove govore napisane rotorskim, uzvišenim stilom. Sagledali smo istorijski razvoj besjedništva od najranijih početaka, čija je koljevka Grčka, pa sve do Ciceronova vremena. Dolazimo do saznanja o vrstama govora: političko, sudbeno i epideiktčko. Budući da je u doba Republike značaj skupštine i suda od velike važnosti, političko govorništvo je zauzimalo značajno mjesto. Retorsko obrazovanje se temeljilo na grčkim uzorima, ali bilo je i onih iz narodne stranke koji su isticali latinske retore. Doba od braće Grakho do Cicerona je bilo puno političkog previranja, pa je u toj atmosferi cvjetalo političko govorništvo. Osim govorničke vještine i talenta takvo govorništvo je iziskivalo i retorsko obrazovanje. Polako dolazi do oblikovanja latinske umjetničke proze, a njen utemeljitelj i najbolji predstavnik bio je Ciceron. Ciceronovo retorsko umijeće se zasnivalo na odličnom obrazovanju iz retorike, filozofije i književnosti. Kao učenik čuvenog filologa Elija Stilona i grčkog retora Apolonija Molona, stvorio je proznu normu u rimskoj književnosti. Između suhoparnog aticizma i bombastičnog azijanizma Ciceron se opredijelio se za umjereni azijanizam. U svojim teorijskim retorskim spisima bavio se pitanjima aticizma i azijanizma. A u najranijem govoru je podlegao bombastičnom azijanizmu, dok je u ostalim primjetna njegova umjerenost čime je izgradio osobeni stil koji nam je poznat pod imenom „ciceronizam“.

Analizom Ciceronova političkog govora protiv Katiline, održanog pred narodom, uvidjeli smo koje su to osobenosti uzvišenog retorskog stila. Analizom smo prvo uvidjeli strukturalni dio koji se sastojao, kao i svaki govor te vrste od uvodnog dijela (*exordium*, *proemium*), dokazivanje (*argumentatio*) i zaključka (*peroratio*). Jezik i stil u govorima je uzvišen, pun retorskih i stilskih figura: figure misli, figure dikcije, figure konstrukcije, figure diskursa i figure riječi. U govorima nije izostala ni karakteristična gradska duhovitost *urbanitast*, ironija i sarkazam u kom se osjeća Ciceronov animozitet prema Katilini. Izrazita sugestivnost i manipulativnost je bila dokaz njegovog izvrsnog poznavanja psihologije i pojedinca i mase. Kontrastivnost u paralelnim kolonima baziranim na usporedbi Katiline i njegovih drugova, naspram poštenih građana i pravičnosti države je izazivala posebno emocionalno stanje kod slušatelja. Radi razbijanja monotonije u izlaganju, uobičajeno hipotaksu, prekida kratkim rečenicama, uglavnom retorskim pitanjima radi postizanja

bliskosti sa publikom. Vokabular mu je veoma bogat, pun sinonima koje niže u gradaciji. Česte su upotrebe pjesničkih riječi, metafora, metonimija što dodatno daje ton uzvišenosti. Budući da je govor bio za narod i sam stil je bio prilagođen, razumljiv i dopadljiv publici, kako ne bi svojim visokim obrazovanjem proizveo suprotan efekat.

Nakon zasebne analiza pisama, a zatim govora komparirali smo svakodnevni i retorski govor, te dobili rezultate koje su to sličnosti, a koje su razlike između ova dva govora kojima se Ciceron vješto služio. Za razliku od govora, koji obiluju hipotaksom, rečenicama koje su duge, skladne, subordinatama koje se prepliću, nižu jedna za drugom, ali uvijek zadržavajući jasnoću i uravnoteženost, pisma piše kratkim i jednostavnim rečenicama. Svrha pisma je prenijeti poruku, pisma nisu bila predviđena za objavljivanje i javno čitanje i to se po načinu pisanja pisama i vidi. Ipak, i između pisama postoji razlika – pisma čiji su adresati bili učeni ljudi, obrazovani, Ciceronovi saradnici pisana su formalnijim jezikom sa češćom upotrebom stilskih figura, sličnije govorima, dok su pisma prijateljima i porodici primjeri svakodnevnog govora, puna familijarnih izraza, grecizama, deminutiva, arhaizama – sve ono što Ciceron u govorima rijetko koristi. Njegovi govori se odlikuju čistoćom jezika, već spomenutim ciceronizmom. U pismima, naprotiv, recimo, upotreba deminutiva je česta. Nastavak za deminutiv se dodaje na imenicu, pridjev, a čak i na komparativ pridjeva i njime pisac izražava svoje emotivno stanje. Takođe su arhaizmi u pismima česti. Kolokvijalni latinski je sačuvao neke izraze koje je formalni latinski odbacio. Njih možemo pronaći i u pismima (akuz. pl. III dekl. na –is; stari inf. *dicier*, rjeđi nastavak za pasiv za 2. l. sg. *-re*, umjesto uobičajenog *-ris*). Grecizme je Ciceron u govorima izbjegavao da ne bi izazvao antipatije Rimljana i koristio ih je samo ako u latinskom ne bi postojao ekvivalent, dok se u pismima mogu naći primjeri grecizama kao stručnih termina iz filozofije, retorike, medicine. Za pisma je karakteristična i nova formulacija riječi. Mnogo je riječi koje se javljaju u pismima, a nigdje u drugim djelima. To su riječi koje su, doduše, već postojale, ali su tipične za Ciceronova pisma. U govorima se drži uobičajenih i standardnih riječi, a izbjegava rijetke i neobične. Poznavanje i vladanje širokim spektrom stilskih figura je bio imperativ za svakog dobrog govornika, a Ciceron nije bio dobar – bio je izvrstan. Svaka riječ je pomno birana, kao i mjesto na kom će se naći, svaki izraz pažljivo skrojen da bi se kod slušatelja izazvao određeni učinak, da bi se stvorila uгода ili neugoda, predodžba o karakteru neke osobe, i na koncu da bi publiku uvjerio u istinitost i vjerodostojnost svojih riječi. Stilske figure kao što je homojoteleuton i homojoptoton su vrlo česte, kao i asonanca, anafora i aliteracija. Ovim, ali i drugim figurama koje smo naveli u poglavlju jezičko – stilske analize dijela govora *In orationes Catilinam*, Ciceron je svojoj prozi davao ritam, sklad, te je ona na određenim mjestima zazvučala kao poezija. Za razliku

od ritmičke, rimovane proze govora, epistolarna proza nije “opterećena” obiljem stilskih figura. Ciceron ne vidi potrebu za dotjerivanjem proze pisma jer nema koga da zadivi, očara i ubijedi. Naročito u pismima familijarnog tona, prijateljima i porodici. Pisma političkim saradnicima, kao što je već rečeno, više sliče govorima, jezik više podsjeća na formalni latinski. Samim tim i stilske figure jesu češće u odnosu na pisma bližnjima, a vrlo često u tim pismima se koristi i vojnička terminologija, te recimo, u pismima Pompeju dâ se osjetiti i jedan prizvuk vojničke trube i trgovačkog života.

Način na koji je složeni Ciceronov misaoni svijet funkcionisao i danas budi interesovanje lingvisti. Ciceron, političar, književnik, govornik i filozof, ostaje jedna od najkompletniji ličnosti svjetske književnosti. Njegovi govori su djela majstorske vrijednosti s obzirom na govorničke tehnike, estetiku i široku upotrebu stilskih figura. Daju nam uvid u historijsko – političku situaciju njegovog vremena i stoga su neprocjenjivi. Epistolografsko stvaralaštvo, s druge strane, daje nam uvid u intimni svijet Cicerona, čovjeka, a iz pisama saradnicima imamo priliku da “pogledamo iza kulisa” tadašnje političke scene. Na osnovama Ciceronovog jezika stvara se “novo-latinska” humanistička proza koja će ostaviti dubok otisak na nacionalne književnosti Evrope i odigrati važnu ulogu u njihovom oblikovanju.

5. IZVORI

1. Cicero, M. T. (1977), *Epistulae ad Familiares* 2 vols. (ed. D. R. Shackleton Bailey), Cambridge.
2. Cicero (1905): Clark, A.C.: *M. Tullii Ciceronis orationes*, Oxford University Press

6. LITERATURA

1. Abbot, Frank (1897), *Selected letters of Cicero*, Ginn and Company, Boston.
2. Albrecht, M. (2003), *Cicero's style*, Boston, Brill, Leiden.
3. Allan, P. Ball (1908), *Selected essays of Seneca*, New York.
4. Alen, G.B. (1929), *Selected letters of Pliny*, Oxford.
5. Budimir, M., Flašar, M. (1963)., *Pregled rimske književnosti*, Beograd: Naučna knjiga.
6. Ciceron (2016), "Govori protiv Katiline", Prijevod, povijesni komentar i prilozi Ante Podrug, Uredila i uvodnu studiju napisala Inge Belamarić, *Latina et Graeca*, Zagreb.
7. Divković, M. (reprint 2006), *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb: troškom i nakladom Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske zemaljske vlade.
8. Đurić, M. N. (1996), *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenika i nastavna sredstva.
9. Gortan-Gorski-Pauš (1987), *Latinska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
10. Marko Tulijski Ciceron (1998), *Intimna prepiska*, priredio Gordan Maričić, predgovori i prevodi Jelena Radević, Dejan Matić, Boris Pendelj, Vesna Vasić, Beograd: Paideia
11. Maškin, N. A. (1951), *Povijest staroga Rima*, preveo Miroslav Marković, Beograd: Naučna knjiga.
12. *Povijest – Rimsko Carstvo* (2007), Biblioteka Jutarnjeg lista (knjiga 4).
13. Prtija, Slobodanka (2016), *Kako su Grci i Rimljani pisali pisma*, Udruženje za filozofiju i društvenu misao, Banjaluka.
14. Prtija, Slobodanka (2014), "Kako su antički pisci označavali pismo? Grčka terminologija," *Književna istorija* XLVI/153, (359–379).
15. Prtija Slobodanka (2013), "Ars dictaminis. Pojava i razvoj srednjovjekovne

- vještine pisanja pisama na latinskom jeziku,” *Književna istorija* XLV/149 (9–28).
16. *Rečnik književnih termina* (1984), fototipsko izdanje, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
 17. Sykutris, J. (1931), *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart.
 18. *The Oxford Classical Dictionary* (1968), (eds.) N.G.L. Hammond and H.H. Scullard, 2nd edition, Oxford: Clarendon Press
 19. *The Oxford Latin Dictionary* (1968. repr. 1996), (ed.) Glare P.G.W., Oxford: Oxford University Press.
 20. Šrepnel, M. (1899), *Klasična filologija*, Zagreb.
 21. Tronski, I. M. (1951), *Povijest antičke književnosti*, Zagreb.
 22. Vratović, V. (1977), *Rimska književnost*, Povijest svjetske književnosti 1/7, knjiga 2 (1974–1982), Zagreb: Sveučilišna naklada Liber/Mladost.
 23. Župarić, D. (2019), “Stilske figure i stil u Ciceronovom govoru Pro Milone”, *Utile cum dulci*, Zbornik u čast Pavlu Knezoviću, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu.

7. BIBLIOGRAFSKE KRATICE

1. OCD, *Oxford Classical Dictionary*, OUP, 1968.

